

ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΕΙΝΑΙ ΕΝ ΕΞΕΛΙΞΕΙ ΕΝΑ ΝΕΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΑ;

Α. Ιωαννίδης, βοηθός ερευνητού στο Οικονομικό Τμήμα -
Στ. Μαυρουδέας, επίκ. καθηγητής, τμήμα Οικονομικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ι. Εισαγωγή

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 η πορεία εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς σηματοδεύτηκε από σοβαρότατα προβλήματα αλλά και σημαντικότερες αλλαγές. Με ορόσημο την κρίση του 1973, άνοιξε μια παρατεταμένη περίοδος προβλημάτων που αποτυπώθηκαν σε όλες τις κρίσιμες μεταβλητές του συστήματος (κερδοφορία, κεφαλαιακή συσσώρευση, παραγωγικότητα της εργασίας, βαθμό απασχόλησης του εργατικού και παραγωγικού δυναμικού κ.λπ.). Προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τα προβλήματα αυτά, το κεφάλαιο – με έναν ευριστικό τρόπο και χωρίς ένα προδιαγεγραμμένο σενάριο– εγκαινίασε μια επίπονη προσπάθεια αναδιάρθρωσης.

Ήδη τα αποτελέσματα αυτής της αναδιάρθρωτικής κίνησης –που όμως δεν είναι χωρίς επιμέρους αλλαγές πολιτικών και αντιφάσεις¹ – είναι ο δραστικός μετασχηματισμός όλων σχεδόν των βασικών λειτουργιών του συστήματος. Η διαδικασία παραγωγής, ο ενδοκαπιταλιστικός ανταγωνισμός, το χρηματο-πιστωτικό σύστημα, οι κρατικές οικονομικές λειτουργίες, το διεθνές σύστημα διαφέρουν πλέον αδιαμφισβήτητα με τα επικρατούντα προ εικοσαετίας πρότυπα. Ακόμη και οι μορφές εκδήλωσης των οικονομικών κρίσεων, όπως δείχνει η τρέχουσα κρίση, διαφέρουν ριζικά από τις προηγούμενες τους. Επιπρόσθετα, αυτοί οι μετασχηματισμοί των θεμελιωδών κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων –διαμορφωμένοι και οι ίδιοι μέσα από την ταξική πάλη– επηρεάζουν την κοινωνική διάρθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής καθώς και την οργάνωση του πολιτικού συστήματός του.

Οι αλλαγές αυτές θέτουν ένα σημαντικό καθήκον για κάθε κριτική θεώρηση και ιδιαίτερα για αυτές που αναφέρονται στον κόσμο της εργασίας. Ποια θα είναι η απάντηση της μαρξιστικής θεωρίας και του εργατικού κινήματος στις εξελίξεις αυ-

1. Μία αναλυτική παρουσίαση των οικονομικών πολιτικών που εφαρμόστηκαν έχει δοθεί σε Μαυρουδέας 1994β.

τές; Αποτελούν, οι τελευταίες, προοδευτικές αλλαγές ή τουλάχιστον αφήνουν την δυνατότητα προοδευτικών λύσεων; Ή, αντιθέτως, συνιστούν μια αντιδραστική κίνηση; Σε κάθε περίπτωση, μπορεί το εργατικό κίνημα να απαντήσει στις προκλήσεις αυτές στη βάση των κυρίαρχων μέχρι σήμερα κατευθύνσεών του ή απαιτείται μια νέα ριζοσπαστική γραμμή πλεύσης;

Έχουν ήδη προταθεί μια σειρά θεωρητικές προσεγγίσεις των αλλαγών που προέκυψαν μετά τη δεκαετία του '70, που, όμως, έχουν σημαντικά θεωρητικά και εμπειρικά προβλήματα. Μερικές περιορίζονται σε μια τεχνικιστική ερμηνεία: αιτία των μετασχηματισμών είναι κάποιες σχεδόν εξ ολοκλήρου εξωγενείς τεχνολογικές αλλαγές (κατά βάση η χρήση των τεχνολογιών της μικροηλεκτρονικής και της πληροφορικής). Κάποιες άλλες –κυρίως οι θεωρίες που υιοθετούν την διάκριση φορντισμός/μετα-φορντισμός– καταλήγουν σε θεσμιστικές απόψεις, καθώς οι μετασχηματισμοί αποδίδονται στην αδυναμία του προηγούμενου θεσμικού πλαισίου να συγκροτήσει νέες βιώσιμες δομές κεφαλαιακής συσσώρευσης. Συνήθως, οι περισσότερες καταλήγουν στην αναζήτηση κάποιου προοδευτικού εναλλακτικού σεναρίου μέσα στα πλαίσια των μετασχηματισμένων δομών του καπιταλιστικού συστήματος και σε αντίθεση με πιο ακραία συντηρητικά σενάρια. Επιπρόσθετα, οι περισσότερες από τις θεωρήσεις αυτές έχουν μια χαρακτηριστική έλλειψη σύνδεσης με ζωντανές κοινωνικές δυνάμεις.

Από την άλλη πλευρά, στην πολιτική σκηνή και αντιπαράθεση επικρατεί μια χαρακτηριστικά μυωπική αντιμετώπιση που βασίζεται στην έλλειψη οποιασδήποτε ουσιαστικής θεωρητικής. Κυρίως οι κεντροαριστερές σοσιαλδημοκρατικές απόψεις –σπάνια, βέβαια, υιοθετώντας τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας και του εργατικού κινήματος– υποστηρίζουν ότι ο σύγχρονος κόσμος έχει αλλάξει ριζικά καθώς χαρακτηρίζεται από την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας. Η τελευταία –για άλλους ευκαία και για άλλους αναπόφευκτη– επιβάλλει ένα νέο πολιτικό ρεαλισμό: η καπιταλιστική οικονομία είναι δεδομένη, αυτό που χρειάζεται είναι να αποκτήσει και μια «κοινωνική» διάσταση που να διασφαλίζει την κοινωνική συνοχή από τις παρενέργειες των τυφλών δυνάμεων της αγοράς. Αντιθέτως, οι παραδοσιακές αριστερές απόψεις συνήθως υποστηρίζουν ότι σχεδόν τίποτα δεν έχει ουσιαστικά αλλάξει στον κόσμο από τις αρχές του 20ού αιώνα και την αντίστοιχη ανάλυση της κλασικής συζήτησης για τον ιμπεριαλισμό (και ιδιαίτερα της θεωρίας του Lenin).

Αξίζει να συγκριθεί η προαναφερθείσα μυωπική αντιμετώπιση με τον τρόπο με τον οποίο το εργατικό κίνημα προσπάθησε να αντιμετωπίσει το προηγούμενο κύμα καπιταλιστικών μετασχηματισμών στις αρχές του 20ού αιώνα. Τόσο οι σοσιαλδημοκρατικές όσο και οι επαναστατικές απαντήσεις βασίστηκαν στην εξαιρετικά γόνιμη κλασική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό (Lenin 1977, Hilferding 1981, Luxemburg 1971, Bukharin 1976 κ.ά.), ενοποιώντας τις πιο συγκεκριμένες πολιτικές κατευθύνσεις με την αφηρημένη γενική θεωρία. Μια ανάλογη ματιά είναι απαραίτητη σήμερα. Το κατάλληλο μέσο γι' αυτήν τη σύνθεση είναι η συγκρότηση μιας θεωρίας περιοδολόγησης (σταδίων), η οποία, ξεκινώντας από το έδαφος της γενικής θεω-

ρίας του καπιταλιστικού συστήματος (τις πιο αφηρημένες γενικές δομές και σχέσεις λειτουργίας), θα είναι σε θέση να διακρίνει ιδιαίτερες ιστορικές εποχές του και, πάνω σε αυτήν τη βάση, να διαμορφώσει πολιτικές προτάσεις.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αυτής εξετάζει τα μεθοδολογικά και εννοιολογικά ζητήματα της θεωρίας περιοδολόγησης και υποστηρίζει ότι αυτή πρέπει να διεξαχθεί στο επίπεδο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής και με βάση τους μετασχηματισμούς της σχέσης-κεφάλαιο (δηλ. της θεμελιακής σχέσης κεφαλαίου-εργασίας). Το τρίτο μέρος προτείνει μια περιοδολόγηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Βασικό κριτήριο είναι οι τρόποι υπεξαίρεσης υπεραξίας και οι συνδεδεμένοι με αυτούς τρόποι κοινωνικοποίησης της παραγωγής. Διακρίνονται τρία στάδια: α) ο καπιταλισμός του ελεύθερου ανταγωνισμού (μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα), β) ο μονοπωλιακός καπιταλισμός (μέχρι τα μέσα του '70), υποδιαιρούμενος στη μονοπωλιακή φάση και στην κρατικομονοπωλιακή φάση και γ) ένα νέο στάδιο μετά την κρίση του 1973. Το τέταρτο μέρος εφαρμόζει την προσέγγιση αυτή στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, διακρίνοντας αντίστοιχα στάδια αλλά με σημαντικές χρονικές υστερήσεις και δομικές ιδιομορφίες, κυρίως για τα πρώτα δύο στάδια. Το πέμπτο μέρος εξετάζει εάν μπορούν να αναγνωριστούν τα χαρακτηριστικά ενός νέου σταδίου, μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Στο τελευταίο μέρος παρουσιάζονται τα συμπεράσματα.

II. Περιοδολόγηση: Μέθοδος και θεωρία

Η θεωρία περιοδολόγησης έχει μια μακρά παρουσία μέσα στη μαρξιστική θεωρία. Ο ίδιος ο Marx έχει δώσει στοιχεία της θεωρίας αυτής κυρίως σε δύο σημεία. Πρώτον, μελετώντας τον φεουδαλικό τρόπο (Marx 1982, τόμ. III, κεφ. 47) διέκρινε τρία διαφορετικά στάδια ανάλογα με τον τρόπο υπεξαίρεσης υπερ-εργασίας: πρόσδοος πληρωνόμενη σε εργασία (αγγαρείες), σε προϊόν ή, τέλος, σε χρήμα. Δεύτερον, εξέτασε μετασχηματισμούς του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, χρησιμοποιώντας τις έννοιες της τυπικής και ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και της απόλυτης και της σχετικής υπεραξίας. Όμως, ουσιαστικά ο ρητός προβληματισμός για την περιοδολόγηση του καπιταλισμού ξεκίνησε με την κλασική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό, η οποία –καθόλου περίεργα– έλαβε χώρα σε μια περίοδο που επίσης σηματοδεύτηκε από ρηξικέλευθους μετασχηματισμούς του καπιταλιστικού συστήματος.

Η κλασική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό πυροδοτήθηκε από τον Hilferding (1981), ο οποίος εστιάζοντας στην αύξουσα σημασία των μονοπωλίων ουσιαστικά – αλλά άρρητα– υποστήριξε ότι ο καπιταλισμός είχε εισέλθει σε μια νέα φάση με καινοφανή χαρακτηριστική (ιδιαίτερα το χρηματιστικό κεφάλαιο, δηλαδή τη σύμφυση παραγωγικού και χρηματικού κεφαλαίου υπό την κυριαρχία του δεύτερου) που απαιτούσε σημαντικές αλλαγές στη θεωρητική ανάλυσή του. Σημαντικά πεδία της μαρξικής ανάλυσης –ιδιαίτερα ο ανταγωνιστικός προσδιορισμός των τιμών μέσω

της δημιουργίας ενός γενικού μέσου ποσοστού κέρδους– διαφοροποιήθηκαν καθοριστικά. Σε μεγάλο βαθμό, το *Χρηματιστικό Κεφάλαιο* είναι ένα ξαναγράψιμο του *Κεφαλαίου* –χωρίς, όμως, ποτέ να ομολογείται ρητά– υπό το πρίσμα των αλλαγών που επεσήμανε ο Hilferding. Η θεωρία περιοδολόγησης εγκαινιάστηκε ρητά με τη ριζοσπαστική θέση του Lenin (1977), που υποστήριξε ότι ο ιμπεριαλισμός –ή, πιο ορθά, ο μονοπωλιακός καπιταλισμός– αποτελεί έναν νέο στάδιο του καπιταλισμού. Η ανάλυση του Lenin είχε κυρίως έναν πολιτικό στόχο –όπως ρητά δηλώνει ο υπότιτλος του *Ιμπεριαλισμού*– και βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στις θεωρίες των Hobson (1902), Hilferding και Bukharin. Όμως, δύο θέσεις της αποτελούν αυθεντικές και εξαιρετικά γόνιμες καινοτομίες του Lenin. Η πρώτη καινοτομία είναι η προαναφερθείσα θέση για το νέο στάδιο· κάτι που κανείς, είτε από τη ρεφορμιστική είτε από την επαναστατική πτέρυγα του εργατικού κινήματος δεν είχε αποτολμήσει². Η δεύτερη συνεισφορά του είναι η άποψη ότι οι κρισιακές τάσεις που γεννούν την ανάγκη μετασχηματισμών επιτάσσουν για το παροδικό ξεπέρασμά τους την αύξουσα κοινωνικοποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας, δηλαδή δομές και σχέσεις μεγαλύτερου συντονισμού και ρύθμισης των κατά βάση αυτόνομων, ανεξάρτητων και άναρχων καπιταλιστικών ιδιωτικών δραστηριοτήτων³. Μια σημαντική αδυναμία της κλασικής συζήτησης για τον ιμπεριαλισμό ήταν το ότι παραγνώρισε σχεδόν πλήρως τη διαδικασία παραγωγής και περιορίστηκε κυρίως στις μορφές ανταγωνισμού. Γι' αυτό οι περισσότερες θεωρίες που ακολούθησαν είχαν έναν εσφαλμένο μονοπωλιο-θεωρητικό χαρακτήρα.

Ένα επίσης σημαντικό κενό των πρώτων θεωριών περιοδολόγησης ήταν η έλλειψη μιας συνεκτικής μεθοδολογικής βάσης. Μια σειρά θεμελιακά ερωτήματα – όπως το ποια είναι τα κριτήρια περιοδολόγησης ενός κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, εφόσον ένα κοινωνικο-οικονομικό σύστημα συνήθως υπάρχει ως διαφορετικές κρατικές οντότητες, σε ποιο επίπεδο πρέπει να γίνει η περιοδολόγηση κ.λπ. – είχαν ουσιαστικά παραμεληθεί. Τα ερωτήματα αυτά, στα πλαίσια της μαρξιστικής διαλεκτικής ουσίας-μορφής⁴, βασίζονται σε ένα κρίσιμο ερώτημα. Είναι η ουσία

2. Χαρακτηριστικά, ο Hilferding (1981) δε χρησιμοποίησε τον όρο «ιμπεριαλισμός» παρά μόνο στο τελευταίο μέρος και αναφερόταν κυρίως σε «σύγχρονη προστατευτική πολιτική», «σύγχρονη αποικιακή πολιτική» ή «εξωτερική πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου». Ο Kautsky επίσης αναφερόταν στην «ιμπεριαλιστική πολιτική» ως ένα εναλλακτικό σενάριο μεταξύ πολλών δυνατοτήτων.

3. Υπάρχουν, επίσης, σημαντικές αδυναμίες στη θεώρηση του Lenin με πρώτη την κυρίως πολιτικού χαρακτήρα θέση για την τάση σήψης του καπιταλισμού. Ακόμη, εσφαλμένη είναι η πεποίθηση ότι η αύξουσα κοινωνικοποίηση των οικονομικών λειτουργιών του καπιταλισμού –μέσω της μονοπωλιοποίησης– δημιουργεί την υλική βάση για μια εύκολη σοσιαλιστική μετάβαση.

4. Η μαρξιστική διαλεκτική ανάλυση, ακολουθώντας σε μεγάλο βαθμό την εγγεληνή παράδοση, διακρίνει μεταξύ της ουσίας μιας κατάστασης πραγμάτων (των ελάχιστων βασικών αναγκών και ικανών στοιχείων για τη θεμελίωση της και την πυροδότηση των διαδικασιών πλήρους συγκρότησής της) και της μορφής της (δηλ. της τελικής, πλήρους και απτής εμφάνισής της ως ενότητας βασικών και δευτερευόντων στοιχείων).

μιας κατάστασης πραγμάτων –και συνεπώς ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής ως η ουσία κάθε κοινωνικο-οικονομικού συστήματος– μια δυναμική (μετασχηματιζόμενη) οντότητα; Εάν θεωρηθεί ως μη-δυναμική οντότητα, τότε η μόνη δυνατή αλλαγή είναι η ολοκληρωτική ανατροπή της και η αντικατάστασή της από μια άλλη ουσία. Αντιστοίχως, η μόνη αλλαγή στο επίπεδο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής είναι η αντικατάστασή του από έναν άλλο κοινωνικό τρόπο παραγωγής. Τη γραμμή αυτή απάντησης υιοθέτησε η αλτουσεριανή παράδοση (Althusser-Balibar 1977, Poulantzas 1975, 1978), στη βάση της τυπικά δομιστικής κατανόησης της ουσίας ως μιας «βαριάς δομής» που δεν εμπεριέχει πάλι στο εσωτερικό της και συνεπώς δεν έχει περιθώρια εσωτερικού μετασχηματισμού⁵. Η πάλι εμφανίζεται στο χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης του ιστορικά συγκεκριμένου, δηλαδή στο έδαφος των συγκεκριμένων κοινωνιών (κοινωνικών σχηματισμών). Η ταξική πάλι –που αποτελεί την κινητήρια δύναμη αλλαγής της ιστορίας– είναι πάντα ιστορικά συγκεκριμένα, δηλαδή σημαδεύεται από τις ιδιομορφίες κάθε χώρας. Άλλωστε, κάθε κοινωνικός σχηματισμός, κατά την αλτουσεριανή αντίληψη, είναι συνάρθρωση μιας σειράς κοινωνικών τρόπων παραγωγής υπό την (υπερκαθοριστική) ηγεμονία ενός κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Κατά συνέπεια, στο επίπεδο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής, οι φορείς είναι παθητικοί υπηρέτες των δομικών επιταγών. Μόνο στο χαμηλότερο επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού υπάρχει η δυνατότητα κίνησής τους που να μπορεί να διαφοροποιήσει την κατάσταση πραγμάτων. Συνεπώς, η περιοδολόγηση μπορεί να διεξαχθεί μόνο στο επίπεδο ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η άποψη αυτή καταλήγει, πρώτον, να κατανοεί τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής τελικά ως ιδεότυπο που δεν έχει πραγματική ιστορική υφή και είναι ένα διανοητικό δημιουργήμα. Επί πλέον, αντιμετωπίζει την ταξική πάλι ως εξωτερική στη σχέση-κεφάλαιο.

Σε αντίθεση με την αλτουσεριανή θεώρηση η μαρξιστική διαλεκτική θεωρεί ότι όχι μόνον η μορφή αλλά και η ουσία είναι μια δυναμική οντότητα, που παρουσιάζει εσωτερικούς μετασχηματισμούς και, επί πλέον, υπάρχει πραγματικά στον ιστορικό χρόνο⁶. Υπό αυτή την έννοια, ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής είναι μια ουσία που εκδηλώνεται μέσω συγκεκριμένων μορφών. Σε καμιά περίπτωση, όμως, δεν είναι λιγότερο πραγματική από τις συγκεκριμένες εκφράσεις της. Συνεπώς, όπως ορθά υποστήριξαν οι Fine-Harris (1979), η περιοδολόγηση πρέπει να διεξαχθεί στο επίπεδο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής. Η εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής χαρακτηρίζεται από διακριτές περιόδους-στάδια. Τα στάδια αυτά αποτυπώ-

5. Στην ελληνική βιβλιογραφία ο Μηλιός (1988, σσ. 100-108) δίνει μία εξαιρετικά ευκρινή παρουσίαση της αλτουσεριανής άποψης.

6. Ο Zeleny (1980, κεφ. 3) έχει δείξει ότι ο Marx, σε αντίθεση με τον Ricardo, αντιμετώπιζε την ουσία ως μια δυναμική έννοια. Επίσης, ο Ilgenkov (1982) έχει αναλύσει πως για τον Marx η διαδικασία της αφαίρεσης και η αποσκοπούμενη ανακάλυψη της ουσίας δεν είναι ιδεοτυπική αλλά πραγματική διαδικασία. Η ουσία δεν είναι μια αποκαθαρμένη από ιστορικά στοιχεία διανοητική κατασκευή αλλά η αφομοίωση της πραγματικότητας από τη σκέψη στους βαθύτερους και καθοριστικούς προσδιορισμούς της.

νουν μετασχηματισμούς των βασικών θεμελιακών σχέσεων του συστήματος, που, χωρίς να το ανατρέπουν, διαφοροποιούν όλες σχεδόν τις κεντρικές λειτουργίες του. Οι τάσεις που οδηγούν στους μετασχηματισμούς αυτούς απορρέουν από αντιφάσεις της σχέσης-κεφάλαιο και γι' αυτό αποτελούν γενικές τάσεις του καπιταλιστικού συστήματος που υπερβαίνουν τις ιδιομορφίες επιμέρους καπιταλιστικών κοινωνιών. Η ταξική πάλη είναι αναπόσπαστο στοιχείο της σχέσης-κεφάλαιο σε μια δυναμική διαλεκτική σχέση ενότητας και αντίφασης με τις δομές και τις σχέσεις καπιταλιστικής συσσώρευσης. Οι τελευταίες δίνουν το έναυσμα αλλά θέτουν και τους περιορισμούς στην ταξική πάλη, που η εργατική τάξη –είτε με τον περιορισμένο τρόπο της διεκδίκησης καλύτερων όρων πώλησης της εργασιακής της δύναμης είτε με τον πιο προωθημένο τρόπο της ανατροπής της σχέσης μισθωτής εργασίας– επιδιώκει να υπερκεράσει⁷.

Υπό αυτό το πρίσμα, οι συγκεκριμένοι κοινωνικοί σχηματισμοί δεν είναι υπερκαθορισμένη συνάρθρωση διαφορετικών «καθαρών» τρόπων παραγωγής αλλά συγκεκριμένες μορφές –η καθεμιά με τις δικές της ιδιομορφίες– ενός κοινωνικού τρόπου παραγωγής. Ο τελευταίος, πολλές φορές, μπορεί να έχει ενσωματώσει – αλλά πάντα σχεδόν τροποποιώντας σύμφωνα με τις δικές του απαιτήσεις και προϋποθέσεις– στοιχεία από άλλους τρόπους παραγωγής. Τα στάδια που μπορούν να διακριθούν στο επίπεδο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής εκφράζονται –διαμεσολαβημένα και σηματοδεδμένα πάντα από ιδιομορφίες– στην εξέλιξη των κοινωνικών σχηματισμών.

Εκτός από τα μεθοδολογικά υπάρχουν και μια σειρά καίρια θεωρητικά ζητήματα που αφορούν τη θεωρία περιοδολόγησης. Αναφέρθηκε ήδη ότι η κλασική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό παραμέλησε την κεντρικότητα της σφαίρας της παραγωγής και τροφοδότησε μονοπωλιο-θεωρητικές απόψεις. Αυτό οδήγησε, στη δεκαετία του '70, σε μια ομάδα θεωριών που –υπό την επίδραση της Συζήτησης για τη Διαδικασία Εργασίας– δικαιολογημένα έστρεψαν το κέντρο βάρους στην σφαίρα της παραγωγής. Όμως η στροφή αυτή ήταν προβληματική, καθώς βασίστηκε σε μια αναπιολόγητη πρωτοκαθεδρία της ταξικής πάλης στη σφαίρα της παραγωγής (βλ. Brenner-Glick 1991, Μανρουδέας 1998) και στην υποβάθμιση του ρόλου των υπόλοιπων στιγμών (κυκλοφορία - ανταλλαγή - διανομή) του συνολικού κυκλώματος του κεφαλαίου, που οδήγησε σε σημαντικότερα εμπειρικά και ερμηνευτικά προβλήματα. Αντιθέτως, όπως έδειξαν οι Fine-Harris (1979), η πρωτοκαθεδρία της σφαίρας της παραγωγής πρέπει να ιδωθεί σε διαλεκτική ανάδραση με τις υπόλοιπες σφαίρες του συνολικού κυκλώματος του κεφαλαίου. Αφ' ετέρου, οι θεωρίες αυτές υιοθέτησαν μια θεσμιστική οπτική, όπου οι πολιτικές και θεσμικές δομές προνομοποιήθηκαν και αυτονομήθηκαν σχεδόν πλήρως από την καπιταλιστική συσσώρευση.

7. Είναι ενδεικτικό ότι ο Marx μελετώντας τον Νόμο του 1844 και τους αγώνες σχετικά με την διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, τα θεώρησε συγκεκριμένα αποτελέσματα του νόμου της καπιταλιστικής συσσώρευσης και της ταξικής πάλης. Κατά συνέπεια, τα μελέτησε στο αφηρημένο επίπεδο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής και όχι σε αυτό του βρετανικού κοινωνικού σχηματισμού.

Ακολουθώντας, ο καπιταλισμός περιοδολογείται σύμφωνα με το εάν και κατά πόσο οι θεσμικές μορφές συμβαδίζουν με τις δομές καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η αυτόνομη της πολιτικής και των θεσμών αδυνατεί να συλλάβει τη βαθύτερη ενότητα των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων του καπιταλισμού και ιδιαίτερα το πώς αυτή διασπάται και αναδιπλαισιάζεται φετιχιστικά στο επίπεδο της μορφής ως διάκριση οικονομίας και πολιτικής. Αδυνατεί, δηλαδή, να κατανοήσει την πολιτική ως μορφή της σχέσης-κεφάλαιο. Το αποτέλεσμα είναι μια σχετικιστική και απόλυτα τυχαioποιημένη θεωρία, που καταλήγει να εξωραίζει την κυρίαρχη κατάσταση πραγμάτων.

Αυτή η αλλαγή σκοπιάς συνδυάστηκε με μια προβληματικότητα αλλαγή μεθοδολογίας. Ενώ οι προηγούμενες παραδόσεις περιοδολογούσαν τον καπιταλισμό – είτε στο επίπεδο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής είτε στο επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού– μέσα από το οπτικό πρίσμα μιας γενικής θεωρίας, οι νεότερες αυτές προσεγγίσεις υιοθέτησαν τη μέθοδο μεσαίου βεληνεκού (βλ. Μαυρουδέας 1994α). Οι θεωρίες αυτές, σε αντίθεση με τις γενικές θεωρίες που μελετούν ενιαία αλλά σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης τις πιο γενικές αφηρημένες σχέσεις ενός συστήματος με τις πιο συγκεκριμένες μορφές του, εστιάζουν στις τελευταίες. Η ιστορία θεωρείται ότι δεν υπόκειται σε προσδιορισμούς που προκύπτουν από γενικούς νόμους-τάσεις. Κάθε εποχή πρέπει να μελετηθεί από μόνη της. Συνεπώς, οι μόνες θεωρητικές έννοιες που χρειάζονται είναι ενδιάμεσες έννοιες, που είναι ουσιαστικά ταξινομητικές κατηγορίες (καθεστώς συσσώρευσης, τρόπος ρύθμισης κ.λπ.) και που δε διέπονται από μακροχρόνιες τάσεις αλλά λειτουργούν ιστορικο-συγκυριακά. Το μόνο που τις συνδέει είναι η συνάρθρωση (ή όχι) των δομών συσσώρευσης με το θεσμικό πλαίσιο. Η προσέγγιση μεσαίου βεληνεκού έχει, άρρητα, την τάση να παίρνει μια ιστορική περίοδο –στην περίπτωση των εν λόγω θεωριών, την περίοδο του φορντισμού– και να μελετά και να ταξινομεί τις εξελίξεις στις άλλες ανάλογα με την περίοδο αναφοράς. Το αποτέλεσμα είναι η θεσμιστική και ιστοριστική περιοδολόγηση του καπιταλισμού, που προκύπτει να είναι εξαιρετικά σχηματική και αδύναμη να συλλάβει την ιστορική εξέλιξη.

III. Περιοδολόγηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Κατά τη γνώμη μας, η περιοδολόγηση του καπιταλισμού πρέπει να διεξαχθεί στο επίπεδο του κοινωνικού τρόπου παραγωγής και μέσα στα πλαίσια της γενικής θεωρίας του. Κάθε ταξικός τρόπος παραγωγής συγκροτείται πάνω σε ένα σύνολο ταξικών σχέσεων παραγωγής, οι οποίες συνδέονται με τις έμμεσα μόνο ταξικά-επηρεαζόμενες δυνάμεις παραγωγής. Οι τρόποι παραγωγής διακρίνονται ανάλογα με τις θεμελιακές σχέσεις κατοχής και ελέγχου της κοινωνικής παραγωγής μεταξύ παραγωγικών και μη-παραγωγικών τάξεων (όχι απλά στο νομικό τύπο τους αλλά στην ουσιαστική διάστασή τους). Τα στάδια σε κάθε τρόπο παραγωγής βασίζονται στους μετασχηματισμούς και στους προκύπτοντες ειδικούς τύπους των βασικών σχέσεων κατοχής και ελέγχου. Συνεπώς, το κριτήριο περιοδολόγησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι οι μετασχηματισμοί στις διαδικασίες παραγωγής

και ιδιοποίησης υπεραξίας. Αυτοί αφορούν κατ' εξοχήν, αλλά όχι μόνο, τη σφαίρα της παραγωγής και την αντίθεση κεφάλαιο-εργασία σε αυτήν. Επί πλέον –επειδή ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συγκροτείται, κατ' αρχήν, ως ένα σύστημα ανεξάρτητων ιδιωτικών κεφαλαίων σε ανταγωνισμό μεταξύ τους– συνδέονται στενά με τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης της παραγωγής. Ο καπιταλισμός εμφανίζεται ως ενιαίο σύστημα στη σφαίρα της ανταλλαγής μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων των κατά τα άλλα ανεξάρτητων μεταξύ τους μονάδων παραγωγής. Επομένως, η θεμελιακή σχέση του –η σχέση εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας στην παραγωγή και η αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας– εκφράζεται και επικυρώνεται στην ανταλλαγή ως ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαίων. Η ταξική πάλη είναι παρούσα σε όλο το εύρος του πεδίου αυτού και είναι αυτή που κινητοποιεί είτε μετασχηματισμούς του συστήματος είτε την ανατροπή του. Οι πολιτικές μορφές είναι απότοκοι, με σχετικούς βαθμούς ελευθερίας, των μετασχηματισμών της σχέσης-κεφάλαιο.

Οι μετασχηματισμοί στις διαδικασίες παραγωγής και ιδιοποίησης υπεραξίας βασίζονται, κατ' αρχήν, σε αλλαγές στη διαδικασία εργασίας και αποτελούν νέους συνδυασμούς σχετικής και απόλυτης υπεραξίας. Πολλές θεωρίες (Fine-Harris 1979, Ρύθμιση κ.λπ.) διέκριναν καπιταλιστικές περιόδους υποστηρίζοντας ότι στην πρώτη κυριαρχεί η απόλυτη και στη δεύτερη η σχετική υπεραξία. Πρόκειται για μια θεωρητικά (βλ. Mavroudeas 1998) και εμπειρικά (βλ. Brenner-Glick 1991) εσφαλμένη τοποθέτηση. Ο καπιταλισμός, με εξαίρεση την αρχική φάση κυοφορίας του, που αποτελεί εποχή μετάβασης και όχι περίοδο του καπιταλισμού –χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της σχετικής υπεραξίας. Αυτό που αλλάζει από στάδιο σε στάδιο είναι η ισορροπία μεταξύ απόλυτης και σχετικής υπεραξίας, πάντα όμως υπό την ηγεμονία της δεύτερης.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να διακρίνουμε, κατά σειρά σημασίας, τις εξής βασικές κατηγορίες σχέσεων που χαρακτηρίζουν –και διαφοροποιούν μεταξύ τους– τα στάδια του καπιταλιστικού τ.π.:

1) Διαδικασία παραγωγής/εργασίας

2) Διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής

α. Διαδικασίες ανταγωνισμού (ενδοκλαδική και διακλαδική διάσταση, τάσεις που επηρεάζουν τη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση της παραγωγής κ.λπ.)

β. Νομισματικές και πιστωτικές σχέσεις (συνθήκες συγκρότησης του γενικού ισοδυνάμου, τύποι χρήματος κ.λπ.)

γ. Οικονομικές λειτουργίες του κράτους

3) Διαδικασίες διανομής εισοδήματος (προσδιορισμός της αξίας της εργασιακής δύναμης, διανομή μεταξύ (βιομηχανικού) κέρδους-τόκου και γαιοπροσόδου κ.λπ.)

4) Μορφές εκδήλωσης των οικονομικών κρίσεων: η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους λόγω ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου αποτελεί την αιτία των κρισιακών τάσεων. Η τελική μορφή, όμως, εκδήλωσής τους εξαρτάται από μια σειρά ιστορικά συγκεκριμένων χαρακτηριστικών κάθε σταδίου.

5) Μορφές πολιτικής διαμεσολάβησης και παραγωγής ιδεολογικής ηγεμονίας

6) Διεθνές σύστημα: ο ιμπεριαλισμός –δηλαδή ο ανταγωνισμός κεφαλαίων με κύριο μέσο την εξαγωγή τους και με αντίστοιχες πολιτικές και κρατικές στηρίξεις που συχνά οδηγούν σε πολεμικές συγκρούσεις– αποτέλεσε από τα πρώτα βήματα του καπιταλισμού τον τύπο οργάνωσης του διεθνούς συστήματός του. Επομένως, δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του μονοπωλιακού σταδίου αλλά γενικότερη σχέση. Ο χαρακτήρας του ιμπεριαλιστικού συστήματος μετασχηματίζεται από στάδιο σε στάδιο.

Με βάση την προαναφερθείσα θεωρητική προσέγγιση διακρίνονται τρία στάδια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής:

- α) ο καπιταλισμός του ελεύθερου ανταγωνισμού (μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα)
- β) ο μονοπωλιακός καπιταλισμός που διαιρείται σε δύο υπο-περιόδους: 1) την μονοπωλιακή φάση (σημαδεμένη από την κρίση του 1929 και μια ταραχώδη περίοδο μετάβασης μέχρι το Β΄ Παγκ. πόλεμο) και 2) την κρατικο-μονοπωλιακή φάση (από το τέλος του Β΄ Παγκ. πολέμου μέχρι την κρίση του 1973).
- γ) μετά την κρίση του 1973 ανοίγει ένα νέο στάδιο του κεφαλαικρατικού τρόπου παραγωγής, το οποίο, όμως, ακόμη δεν έχει πλήρως διαμορφωθεί. Αυτός ο ακόμη αδιευκρίνιστος τελικός χαρακτήρας κάνει και προβληματική την ονομασία του. Όμως, οι βασικές κατευθύνσεις-τάσεις για τη διαμόρφωσή του, σε όλα τα κρίσιμα πεδία που χαρακτηρίζουν ένα στάδιο, είναι σχεδόν όλες ορατές.

Το στάδιο του καπιταλισμού του ελεύθερου ανταγωνισμού

1) **Διαδικασία παραγωγής/εργασίας:** έχει πραγματοποιηθεί η ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και, συνεπώς, έχει εγκαθιδρυθεί η πρωτοκαθεδρία της σχετικής υπεραξίας. Όμως, η απόλυτη υπεραξία εξακολουθεί να έχει μια ιδιαίτερα σημαντική βαρύτητα καθώς, ενώ έχει κυριαρχήσει η μεγάλη βιομηχανία και ο εκμηχανισμός της παραγωγής, το κεφάλαιο μπορούσε –και το έκανε συστηματικά– να αυξάνει την διάρκεια της εργάσιμης ημέρας.

2) **Διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής:** η μόνη υπάρχουσα διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής είναι η αγορά.

- α. **Διαδικασίες ανταγωνισμού:** κυριαρχεί η μορφή της απλής επιχείρησης. Επικρατεί κυρίως η τάση για συγκέντρωση του κεφαλαίου, ενώ η τάση για συγκεντροποίηση του κεφαλαίου είναι σχετικά περιθωριακή, παρόλο που εμφανίζονται μονοπώλια. Όμως τα τελευταία προκύπτουν περισσότερο λόγω φυσικών και τεχνικών δεδομένων και λιγότερο μέσα από την ίδια τη λειτουργία του συστήματος.
- β. **Νομισματικές και πιστωτικές σχέσεις:** κυριαρχεί το εμπορευματικό χρήμα, ενώ το χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας (δηλ. το χρήμα-σύμβολο που εκ-

δίδεται από το κράτος) είναι στενά συνδεδεμένο με το πρώτο (κανόνας χρυσού).

γ. *Διαδικασίες κρατικού παρεμβατισμού*: το κράτος δεν έχει κανέναν άλλο οικονομικό ρόλο εκτός από την εγγύηση της νομισματικής κυκλοφορίας.

3) *Διαδικασίες διανομής εισοδήματος*: υπάρχει μόνον ο άμεσος μισθός. Επίσης, σαν μορφή ιδιοποίησης υπεραξίας κυριαρχεί το κέρδος.

4) *Μορφές κρίσης*: οι κρίσεις υπερσυσσώρευσης εκδηλώνονται κυρίως στην ανταλλαγή, στην κίνηση του εμπορικού κεφαλαίου, σαν υπερπαραγωγή εμπορευμάτων.

5) *Μορφές πολιτικής διαμεσολάβησης και παραγωγής ιδεολογικής ηγεμονίας*: η κρατική οικονομική παρέμβαση είναι σχεδόν ανύπαρκτη και η κοινωνική αναπαραγωγή οργανώνεται κυρίως μέσω αυτορρυθμιζόμενων εθελούσιων ενώσεων, που ήταν βασικά αστικές ενώσεις. Στην καθαυτό σφαίρα της πολιτικής επικρατεί μια ελαχιστοποίηση των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων της εργατικής τάξης. Το δικαίωμα του συνδικαλισμού και της απεργίας δεν είναι κατοχυρωμένο και συχνά απαγορεύεται. Επίσης, δεν υπάρχει πολιτική αντιπροσώπευση καθώς το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι περιορίζεται στις πλουσιότερες οικονομικές κατηγορίες (αυτούς που πλήρωναν φόρο), ενώ οι μεγάλες μάζες του πληθυσμού (εργαζόμενοι, γυναίκες) αποκλείονται. Η πάλη της εργατικής τάξης παίρνει τη μορφή εξεγέρσεων και μετωπικών συγκρούσεων.

6) *Διεθνές σύστημα*: Διεθνοποιείται κυρίως το εμπορευματικό κεφάλαιο. Επίσης, το διεθνές σύστημα οργανώνεται ακόμη στη βάση των καταλοίπων της τελευταίας φάσης του προηγούμενου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, δηλαδή τη αποικιοκρατίας.

Το μονοπωλιακό και κρατικο-μονοπωλιακό στάδιο

1) *Διαδικασία παραγωγής/εργασίας*: Βαθαίνει η ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο και αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη σημασία οι διαδικασίες σχετικής υπεραξίας, με αποτέλεσμα να αλλάζει ακόμη περισσότερο η ισορροπία μεταξύ απόλυτης και σχετικής υπεραξίας προς όφελος της δεύτερης. Αυξάνει η τάση εκτόπισης ζωντανής εργασίας από μηχανές και παρουσιάζονται πιο σύνθετες μορφές ελέγχου της εργασίας μέσα στην παραγωγή (όχι μόνον επιστάτες αλλά και γραφεία μελέτης, χρονομέτρησης και οργάνωσης της παραγωγής κ.λπ.).

2) *Διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής*: Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός χαρακτηρίστηκε από όλο και πιο κοινωνικοποιημένες διαδικασίες ελέγχου και ιδιοποίησης της υπεραξίας. Συνακόλουθα, οι πρώτες κρατικές ρυθμίσεις –με τη μορφή ιδιαίτερα των εργοστασιακών νόμων– ήρθαν να οργανώσουν με ενιαίο τρόπο και να εξομαλύνουν τη λειτουργία των τυφλών δυνάμεων της αγοράς. Συνεπώς το κράτος ανέλαβε έναν ενεργότερο ρόλο στην κοινωνική αναπαραγωγή. Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός αντιπροσωπεύει μια ενδιάμεση κατάσταση, όπου το κράτος παρενέβαινε μεν στην κοινωνική αναπαραγωγή αλλά δεν είναι ιδιαίτερα ενεργό στην οικονο-

μία. Η μεγαλύτερη κοινωνικοποίηση της παραγωγής επιτυγχάνεται μέσα από τις επιμέρους καπιταλιστικές οικονομικές ενώσεις (πολυμετοχική επιχείρηση και μονοπώλιο) και όχι στο γενικότερο επίπεδο του συλλογικού κεφαλαιοκράτη. Αντιθέτως, στον κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό το κράτος έχει ενεργό ρόλο τόσο στη ρύθμιση της οικονομίας όσο και στην κοινωνική αναπαραγωγή. Το κρατικομονοπωλιακό στάδιο γεννάται από την προσπάθεια του κράτους (συλλογικού κεφαλαιοκράτη) να επιλύσει τις οικονομικές κρίσεις μέσω της περαιτέρω κοινωνικοποίησης των σχέσεων παραγωγής. Το τελευταίο σημαίνει ότι κάθε επιμέρους κοινωνικο-οικονομική ρύθμιση εντάσσεται μέσα σε ένα γενικό πλαίσιο και δεν εναπόκειται μόνο στην ατομική κίνηση των κεφαλαίων. Η άμεση παρέμβαση του κράτους στο κύκλωμα του κεφαλαίου –ιδιαίτερα μέσω των κρατικών επιχειρήσεων, της φορολογίας και της πιστωτικής πολιτικής κ.λπ.– αποτελεί το βασικό ειδοποιό χαρακτηριστικό του κρατικομονοπωλιακού σταδίου.

- α. *Διαδικασίες ανταγωνισμού*: Κυριαρχεί η μορφή της πολυμετοχικής επιχείρησης. Εντείνεται όχι μόνο η συγκέντρωση αλλά και η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και πλέον τα μονοπώλια ανακύπτουν μέσα από την ίδια τη λειτουργία του ανταγωνισμού. Επί πλέον, το πιστωτικό σύστημα και οι τράπεζες αποκτούν ιδιάζουσα σημασία, καθώς αυξάνουν οι ανάγκες χρηματοδότησης (λόγω της αυξημένης συγκέντρωσης του κεφαλαίου κ.λπ.).
- β. *Νομισματικές και πιστωτικές σχέσεις*: το χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας αποστασιοποιείται περισσότερο από το εμπορευματικό χρήμα. Το πιστωτικό χρήμα που δημιουργείται από τις τράπεζες αποκτά ιδιαίτερη σημασία.
- γ. *Οικονομικές λειτουργίες του κράτους*: στο μεν μονοπωλιακό στάδιο το κράτος δεν παρεμβαίνει ακόμη άμεσα στην οικονομία, όμως καθορίζει νομοθετικά το γενικότερο πλαίσιο της παραγωγής (εργοστασιακοί νόμοι κ.λπ.). Στο κρατικομονοπωλιακό στάδιο το κράτος επεμβαίνει άμεσα στην οικονομία τόσο με την οικονομική πολιτική του (νομισματική, δημοσιονομική πολιτική καθώς και εισοδηματική και βιομηχανική πολιτική) όσο και μέσω των κρατικών επιχειρήσεων (ιδιαίτερα της λεγόμενης Κοινής Ωφέλειας). Ιδιαίτερο ρόλο παίζει ο κρατικός έλεγχος του πιστωτικού συστήματος.

3) *Διαδικασίες διανομής εισοδήματος*: Εμφανίζεται ο έμμεσος μισθός και, ιδιαίτερα στο κρατικομονοπωλιακό στάδιο, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Επί πλέον, επειδή το χρηματικό κεφάλαιο έχει αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία αλλά έχει κοινωνικοποιηθεί επίσης ως εμπόρευμα, ο τόκος αναβαθμίζεται σε σχέση με το κέρδος.

Στον κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό αποκτά σημαντικό ρόλο και η φορολογία, καθώς αφ' ενός αυξάνει και καλύπτει πλέον όλο τον πληθυσμό, αφ' ετέρου λειτουργεί ως μηχανισμός αναδιανομής εισοδήματος.

4) *Μορφές κρίσης*: η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους σε συνδυασμό με τον βαρύνοντα ρόλο του πιστωτικού συστήματος οδηγεί σε βίαιες κρίσεις.

5) *Μορφές πολιτικής διαμεσολάβησης και παραγωγής ιδεολογικής ηγεμονίας*: Νο-

μιμοποιούνται τα συνδικάτα και τα εργατικά κόμματα, ενώ γενικεύεται το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι. Η πολιτική παύει να είναι υπόθεση των αστικών λεσχών προσωπικοτήτων και οργανώνονται μαζικά κόμματα. Ο ρεφορμισμός – αστικός και εργατικός – αναβαθμίζεται, καθώς, ιδιαίτερα στον κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό και μετά την ήττα του φασισμού, πρέπει να ενσωματωθεί η εργατική τάξη.

6) *Διεθνές σύστημα*: Διεθνοποιείται το χρηματικό κεφάλαιο, κυρίως μέσω της μορφής των τραπεζών και των καρτέλ. Το διεθνές σύστημα οργανώνεται σε καθαρά ιμπεριαλιστικές βάσεις, με ένταση των πολιτικο-οικονομικών ανταγωνισμών, εξαγωγές κεφαλαίων (κυρίως χρηματικών-δανειακών και εμπορευματικών καθώς είναι κυρίως το εμπορευματικό και το χρηματικό κεφάλαιο που έχουν διεθνοποιηθεί).

Το σημερινό στάδιο

1) *Διαδικασία παραγωγής/εργασίας*: Η εισαγωγή των ευλύγιστων μορφών εργασίας –σε μεγάλο βαθμό με τη χρήση τεχνολογιών της πληροφορικής και παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι οι επιπτώσεις τους είναι σημαντικότερες δραστηριότητες της κυκλοφορίας παρά της παραγωγής– ενισχύει τον καπιταλιστικό έλεγχο της διαδικασίας παραγωγής και αυξάνει το ποσοστό εκμετάλλευσης. Επιπρόσθετα, διευκολύνει σημαντικές οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της νέας εκδοχής της καπιταλιστικού χαρακτήρα διαδικασίας εργασίας είναι ότι –αντίθετα με τη θέση Braverman περί αποειδίκευσης– εμφανίζει μια σύνθετη και αντιφατική τάση αποειδίκευσης και πολυειδίκευσης. Άλλοι τύποι εργασίας αποειδικεύονται και τυποποιούνται καταλυτικά αλλά και άλλοι πολυειδικεύονται και, επί πλέον, το κεφάλαιο δοκιμάζει να κινητοποιήσει την πρωτοβουλία και την εφευρετικότητα της εργασίας προς όφελος της κερδοφορίας του και υπό τον έλεγχό του (π.χ. εισαγωγή κύκλων ποιότητας κ.λπ.). Τόσο οι αποειδικευόμενες όσο, πολύ περισσότερο, οι πολυειδικευόμενες κατηγορίες αποτελούν πλέον συνδυασμούς χειρωνακτικής-διανοητικής εργασίας⁸. Όμως, τόσο η γενίκευση πλευρών διανοητικής εργασίας όσο και η αύξουσα βαρύτητα των κατηγοριών πολυειδικευμένης εργασίας δε σηματοδοτούν μια γραμμικά προοδευτική εξέλιξη μέσα στα πλαίσια του καπιταλισμού. Το σύστημα όσο έχει ανάγκη την πρωτοβουλία, την εφευρετικότητα και την πείρα της εργασίας άλλο τόσο χρειάζεται να την εκκαθαρίσει από τα στοιχεία της εργατικής ανταγωνιστικότητας και να την υπάγει στον απόλυτο έλεγχό του. Επιδιώκει, συνεπώς, οι διαδικασίες αυτές να στερούνται μιας πραγματικά συνολικής –και επομένως παρέχουσας τη δυνατότητα κριτικής και αμφισβήτησης– διάστασης. Οι πολυειδικεύσεις, για παράδειγμα, δε σημαίνουν καθολική και κριτική γνώση –που μπορεί δυνητικά να ενισχύσει την εργασία στο να αναλάβει μόνη της την οργάν-

8. Ενώ, ιδιαίτερα στα πρώτα βήματα του καπιταλισμού, η διάκριση χειρωνακτικής-διανοητικής εργασίας αντιστοιχούσε ευθύγραμμο σχεδόν με τη διάκριση ανειδίκευτης-ειδικευμένης εργασίας.

νωση της διαδικασίας παραγωγής– αλλά τη δυνατότητα εξάσκησης (ενδεχομένως και με πρωτοβουλιακό και πρωτότυπο τρόπο) πολλαπλών εφαρμογών. Με βάση αυτές τις αλλαγές, στο σημερινό στάδιο του καπιταλισμού –ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία του καπιταλισμού με τόσο έντονο τρόπο– δοκιμάζεται να αλλάξει η ισορροπία της σχέσης απόλυτης και σχετικής υπεραξίας, τόσο σαν υποβοηθητικό στοιχείο στην επίλυση της κρίσης όσο και σαν συστατικό στοιχείο του νέου σταδίου. Αυτό δε σημαίνει ότι οι διαδικασίες απόλυτης υπεραξίας θα ηγεμονεύσουν έναντι αυτών της σχετικής υπεραξίας, επιστρέφοντας στα πρώιμα καπιταλιστικά χαρακτηριστικά, αλλά ότι οι προηγούμενες αναλογίες της μεταξύ τους σχέσης αλλάζουν με αναβάθμιση της απόλυτης υπεραξίας. Ενώ, επομένως, τυπικά οι συνολικές εβδομαδιαίες ώρες εργασίας ενός ευρωπαίου εργαζόμενου μειώνονται, ταυτόχρονα οι πραγματικές ώρες εργασίας του –με υπερωρίες, δουλειά στο σπίτι, ευλύγιστες μορφές εργασίας κ.λπ.– έχουν αυξηθεί δραστικά.

2) *Διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής*: α) Διαδικασίες ανταγωνισμού: τα πολυκλαδικά μονοπώλια αποκτούν ιδιαίτερα βαρύνοντα ρόλο. Υπάρχει μια αντιφατική τόνωση των τάσεων συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής. Ενώ, υπό την πίεση της κρίσης, το μέγεθος της μέσης επιχείρησης έχει περιοριστεί, υπάρχει σημαντική αύξηση της βαρύτητας του σταθερού κεφαλαίου (τόσο λόγω της μείωσης του μεριδίου των μισθών όσο και λόγω του κόστους της εισαγωγής νέων τεχνολογιών). Από την άλλη πλευρά, η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου αυξάνει μέσω διαδοχικών κυμάτων ενοποιήσεων και εξαγορών, που συνδυάζεται, όμως, με την ταυτόχρονη αύξηση των υπεργολαβιών. Αλλά, όπως έχουν δείξει μια σειρά μελέτες για τον «νέο ανταγωνισμό», υπάρχει συγκεντροποίηση των νευραλγικών δραστηριοτήτων, ενώ δίνονται ως υπεργολαβίες οι δευτερεύουσες σημασίας και πάντα υπό τον έλεγχο της κεντρικής επιχείρησης. Συνεπώς, ακόμη και στους κλάδους οι υπεργολαβίες οδηγούν σε αύξηση του αριθμού των λειτουργούντων επιχειρήσεων, οι περισσότερες είναι εξαρτημένες ουσιαστικά από τις κεντρικές επιχειρήσεις.

β) Νομισματικές και πιστωτικές σχέσεις: έχει ενισχυθεί ακόμη περισσότερο ο ρόλος του πιστωτικού χρήματος και έχουν εμφανιστεί και νέες μορφές χρήματος (ηλεκτρονικό κ.λπ.). Εμφανίζεται μια αναδιάρθρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης του ρόλου των χρηματιστηρίων (το «αγγλοσαξονικό» μοντέλο) σε αντίθεση με τις τράπεζες (το «ιαπωνογερμανικό» μοντέλο). Επίσης το τραπεζικό σύστημα μετακινείται από τις παραδοσιακές δραστηριότητές του (καταθέσεις και δάνεια) σε νέες δραστηριότητες χρηματο-οικονομικής διαμεσολάβησης (σμοιβαία κεφάλαια, ομόλογα κ.λπ.). Κυρίως, όμως, επικρατεί αστάθεια μετά την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods.

γ) Οικονομικές λειτουργίες του κράτους: αντίθετα με τα νεοφιλελεύθερα κηρύγματα, δεν υπάρχει απόσυρση του κράτους από την οικονομία αλλά ένας νέος ρόλος

γι' αυτό. Εγκαταλείπει μερικές παραγωγικές δραστηριότητες στα ιδιωτικά κεφάλαια μέσω των ιδιωτικοποιήσεων και υιοθετεί ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια λειτουργίας για τις εναπομένουσες κρατικές επιχειρήσεις (αυξάνοντας έτσι το βαθμό εκμετάλλευσης για ένα τμήμα της εργατικής τάξης που παρέμεινε σχετικά προστατευόμενο το προηγούμενο χρονικό διάστημα). Από την άλλη, όμως, μεταβάλλεται κυριολεκτικά σε γενικό επιτελείο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, καθώς αναλαμβάνει ευρύτερες ευθύνες στην κοινωνικοποίηση της παραγωγής. Πολλές από τις λειτουργίες του απο-πολιτικοποιούνται και, κατά συνέπεια, γίνονται μη-υπόλογες σε δημόσιο έλεγχο (π.χ. η τάση προς ανεξάρτητες κεντρικές τράπεζες). Η κίνηση αυτή δε σηματοδοτεί την απόσυρση του κράτους αλλά μια οχύρωση των πιο νευραλγικών λειτουργιών του σε βαθύτερα και λιγότερο επιρρεπή σε πολιτικές πιέσεις κέντρα.

3) *Διαδικασίες διανομής εισοδήματος*: το βασικό χαρακτηριστικό είναι η συστηματική μείωση του μεριδίου των μισθών. Επιδιώκεται να διατηρηθεί σταθερό, εάν όχι να μειωθεί, το κοινωνικό όριο της αξίας της εργασιακής δύναμης. Ταυτόχρονα, αυξάνοντας την εντατικοποίηση αλλά και τον απόλυτο χρόνο εργασίας (αυξάνοντας, δηλαδή, την απομύζηση σχετικής και απόλυτης υπεραξίας), αυξάνονται οι φθορές της εργασίας – που αποτυπώνονται βασικά στο φυσικό όριο της αξίας της. Μειώνοντας το κοινωνικό όριο το κεφάλαιο, επιδιώκει να διατηρηθεί χαμηλά η αξία της εργασιακής δύναμης, έτσι ώστε αυτή να αντανakλά τα φυσικά και κοινωνικά δεδομένα παλαιότερων εποχών και όχι τόσο τις αυξημένες φθορές όσο και την αυξημένη παραγωγικότητα της εργασίας του σήμερα.

4) *Μορφές κρίσης*: οι κρίσεις υπερσυσσώρευσης αποκτούν ευαίσθητους αισθητήρες στο χρηματοπιστωτικό σύστημα που προειδοποιούν και εκφράζουν κατ' αρχήν τις κρισιακές τάσεις. Η μετά το 1973 περίοδος διατρέχεται από χρηματιστηριακές κρίσεις και καταρρεύσεις μηχανισμών συναλλαγματικών ισοτιμιών.

5) *Μορφές πολιτικής διαμεσολάβησης και παραγωγής ιδεολογικής ηγεμονίας*: Παρουσιάζεται μια κρίση των μαζικών κομμάτων και μια στροφή προς χαλαρότερους κομματικούς σχηματισμούς, χωρίς μαζικές οργανώσεις και διαπερνώμενους από διαφοροποιήσεις στη βάση επιμέρους συμφερόντων και ομάδων πίεσης. Η αλλαγή αυτή συμβαδίζει με την ευθυγράμμιση όλων των επίσημων κομμάτων πίσω από τις νεοσυντηρητικές πολιτικές.

6) *Διεθνές σύστημα*: κυριαρχεί η διεθνοποίηση του παραγωγικού κεφαλαίου και η αύξουσα σημασία των πολυεθνικών πολυκλαδικών μονοπωλίων. Ταυτόχρονα, απελευθερώνονται –σε βαθμό που κινδυνεύουν να γίνουν ανεξέλεγκτες– οι διεθνείς κεφαλαιακές κινήσεις. Επίσης, ενισχύονται οι περιφερειακές ολοκληρώσεις (ΕΕ, λεκάνη του Ειρηνικού, NAFTA κ.λπ.).

IV. Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: Εξέλιξη και ιδιομορφίες

1. Εισαγωγή

Η εξέλιξη του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού παρουσιάζει σημαντικές ιδιομορφίες και χρονικές υστερήσεις σε σχέση με το γενικό πρότυπο που αναλύθηκε προηγουμένως. Οι ιδιομορφίες και οι υστερήσεις αυτές αφορούν πρωτίστως τα δύο πρώτα στάδια, που άλλωστε η χρονική περίοδος κρίσης και μετάβασης από το πρώτο στο δεύτερο στη Δύση κυρίως συμπίπτει με την φάση παγίωσης και ολοκλήρωσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Ουσιαστικά, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός διήνυσε με ένα ιδιόμορφο ενιαίο τρόπο το στάδιο του ελεύθερου ανταγωνισμού και του μονοπωλιακού καπιταλισμού, καθώς η στενή διαπλοκή με τις διεθνείς εξελίξεις την ίδια ακριβώς ώρα που παγωνόταν το καπιταλιστικό σύστημα στη χώρα καθώς και μια σειρά ιδιαιτερότητες της ελληνικής ανάπτυξης οδήγησαν στην άμεση σχεδόν υιοθέτηση στοιχείων του δεύτερου σταδίου. Η συνύπαρξη στοιχείων και των δυο σταδίων συνεχίστηκε ουσιαστικά μέχρι το Β΄ Παγκ. πόλεμο. Μόνο στη μεταπολεμική φάση τα στοιχεία του μονοπωλιακού σταδίου, και μάλιστα με κρατικομονοπωλιακά χαρακτηριστικά, επικρατούν ξεκάθαρα. Από αυτή την ιστορική στιγμή και μετά οι διαφορές και οι χρονικές υστερήσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού σε σύγκριση με τις δυτικές οικονομίες μειώνονται δραστικά. Ιδιαίτερη σημασία έχει το ότι το υπό συγκρότηση σημερινό τρίτο στάδιο συγκροτείται στην Ελλάδα χωρίς να παρουσιάζει ούτε αξιοσημείωτες χρονικές υστερήσεις ούτε σημαντικές ιδιαιτερότητες σε σχέση με το γενικό μοντέλο και ακολουθεί τη λίγο-πολύ ομοιόμορφη εμπειρική έκφρασή του στις αναπτυγμένες δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες.

2. Η ιστορική πορεία ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων στον ελλαδικό χώρο

Η συγκρότηση του καπιταλιστικού συστήματος στον ελλαδικό χώρο παρουσίασε σημαντικές διαφοροποιήσεις, χρονικές υστερήσεις και ιδιομορφίες συγκριτικά με το «κλασικό» δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο εγκαθίδρυσης του καπιταλισμού. Παρόλο που προκαπιταλιστικές αστικές δραστηριότητες (εμπόριο, βιοτεχνία κ.λπ.) είχαν ήδη αναπτυχθεί από τον 11ο αι., οι ειδικές συνθήκες τόσο της Βυζαντινής όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ευνόησαν την ταχύρρυθμη (σε σύγκριση με τα δυτικοευρωπαϊκά δεδομένα) περαιτέρω εξέλιξή τους (Σβωρώνος 1976, σσ.13-20). Όταν, μετά από μακρόχρονη τελμάτωση, το 17ο και κυρίως το 18ο αι., επαναπροωθείται η διαδικασία συγκρότησης καπιταλιστικών σχέσεων, οι συνθήκες αλλά και οι συγκυρίες μέσα στις οποίες επιτελείται, υπαγορεύουν εξαιρετικά αργούς ρυθμούς. Το αποτέλεσμα είναι ότι, ακόμη και όταν με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους η αστικοποίηση αποκτά ηγεμονικό ρόλο, εξακολούθησε να υστερεί σημαντικά σε σχέση με τις αναπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες.

Ταυτόχρονα, όμως, με την υστέρηση συγκριτικά με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, πρέπει να επισημανθεί ο πρωτοπόρος και κομβικός ρόλος του ελληνικού αστισμού στα Βαλκάνια και την Α. Μεσόγειο. Η ελληνική είναι η πρώτη αστική τάξη που συγκροτείται στο χώρο αυτό, που αποτελούσε ένα ενδιάμεσο «έδαφος» μεταξύ της αναπτυσσόμενης καπιταλιστικά Δύσης και της πρωτόγονης (κεφαλαιοκρατικά) Ασίας και Αφρικής.

Αυτή η ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης έχει ευθύς εξαρχής εξαιρετικά «διεθνοποιημένα» χαρακτηριστικά, με την έννοια της υπέρβασης των κρατικών συνόρων, που τότε δεν ήταν συγκροτημένα στη βάση του αστικού «εθνικού κράτους»⁹. Κατ' αρχήν κάλυπτε όλες σχεδόν τις κρίσιμες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – τόσο στη Βαλκανική όσο, όμως, και αλλού. Δεύτερον, οι οικονομικές της δραστηριότητες αναπτύχθηκαν σε στενή σύνδεση με τη Δύση¹⁰.

Ήδη πριν από το 18ο αι., η κλειστή φυσική οικονομία που κυριαρχούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχιζε να εκχωρεί σημαντικούς θύλακες κεφαλαιοκρατικών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερα στη Βαλκανική και στα νότια όριά της. Οι περισσότερες από αυτές τις δραστηριότητες αναλαμβάνονται από ελληνικής ιδιοκτησίας κεφάλαια. Η προνομιακή θέση των Ελλήνων συγκριτικά με τους άλλους υπόδουλους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –τόσο λόγω του βυζαντινού παρελθόντος όσο και των περισσότερο προχωρημένων σχέσεων με τη Δύση, που αποτελούσε το βασικό εμπορικό εταίρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– συνέβαλε σε αυτό τον πρωτοπόρο ρόλο της ελληνικής αστικής τάξης. Τα κύρια πεδία δράσης ήταν η ναυτιλία και το εμπόριο, αν και επίσης βιοτεχνικές και βιομηχανικές δραστηριότητες γνώρισαν μια ανάπτυξη. Οι δραστηριότητες αυτές ήταν κατ' αρχήν προ-καπιταλιστικού τύπου, με έμφαση στο εμπόριο και σε προκαπιταλιστικές μορφές, αλλά σταδιακά άρχισαν να παράγουν καθαρά καπιταλιστικές δραστηριότητες με ευρεία και συστηματική χρήση μισθωτής εργασίας και διαχωρισμό της εργασίας από τα μέσα παραγωγής.

Η συγκρότηση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους έδωσε την πρώτη σταθερή βάση ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων στη Βαλκανική, στις οποίες το ελληνικό στοιχείο πρωτοστατούσε. Όμως –παρά την πρωτοπόρα παρουσία του– βασικό πρόβλημα για την οικονομία του τότε νεοσύστατου κράτους αποτελούσε η ισχυροποίηση της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και η κάλυψη της υστέρησης σε σχέση

9. Αυτή η διεθνοποιημένη ανάπτυξη προσέδωσε πράγματι ιδιόμορφα χαρακτηριστικά στον ελληνικό καπιταλισμό, καθώς, ακόμη και μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, το εξωελλαδικό κεφάλαιο έπαιζε κρίσιμο ρόλο. Όμως, όπως ακόμη και οπαδοί μετριασμένων εκδοχών της θεωρίας της εξάρτησης (πχ. Petras 1982, σελ. 7) αποδέχονται, η συσχέτιση αυτή δεν αντιστοιχεί σε αυτήν του μοντέλου των θεωριών της εξάρτησης, καθώς στην ελληνική περίπτωση τα εισοδήματα που δημιουργούνταν στο εξωτερικό μεταφέρονταν συνήθως στην Ελλάδα.

10. Η μετατόπιση, το 18ο αι., της εμπορικής δραστηριότητας από τις νότιες και νοτιανατολικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τις βόρειες και βορειοδυτικές (Σβορώνος 1976, σελ. 51), που βρισκόταν η μεγάλη μάζα του ελληνικού πληθυσμού, συνέβαλε σημαντικά σε αυτό.

με την αναπτυγμένη Δύση, με την οποία τα ελληνικά κεφάλαια ήταν σε εξαιρετικά στενή διαπλοκή (συνεργασιών αλλά και ανταγωνισμών). Η έλλειψη ενός επαρκούς ζωτικού χώρου, καθώς τα αρχικά όρια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ήταν εξαιρετικά περιορισμένα, είχε σαν άμεσο συνεπακόλουθο μεγάλες μάζες των ελληνικής ιδιοκτησίας κεφαλαίων να παραμένουν εκτός συνόρων, γεγονός που αδυνατίζε τους εσωτερικούς όρους καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών διήνυσε μια μακρά περίοδο και συνδέθηκε στενά με τις οικονομικές εξελίξεις –και ιδιαίτερα τις μεγάλες δομικές κρίσεις και αλλαγές, όπως αυτές του 1875 και του 1929– στη διεθνή οικονομία.

Η υπέρβαση του προβλήματος του ζωτικού χώρου προωθήθηκε με τη σταδιακή επέκταση της εδαφικής κυριαρχίας του ελληνικού κράτους που, μέχρι και τη δεκαετία του 1930 έφτασε περίπου στα σημερινά του όρια. Αυτή η εδαφική επέκταση συνδυάστηκε με την προσέλευση κατ' αρχήν ελληνικής ιδιοκτησίας κεφαλαίων του εξωτερικού –αλλά και ξένων κεφαλαίων– που ενίσχυσαν τη συγκρότηση μιας επαρκούς βάσης κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Η σταδιακή κατάργηση αυτού του σχιζοειδούς διαχωρισμού των ελληνικής ιδιοκτησίας κεφαλαίων ξεκίνησε εντατικά στο τελευταίο τρίτο του 19ου αι., ενισχύθηκε μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και, σε μεγάλο βαθμό, ολοκληρώθηκε στη δεκαετία του 1960 με την ανεξαρτητοποίηση μιας σειράς μεσογειακών χωρών (κυρίως της Αιγύπτου) που οδήγησε στη μετανάστευση των τελευταίων σημαντικών παροικιακών κεφαλαίων.

Στο τελευταίο τρίτο του 19ου αι., η ανάδυση άλλων βαλκανικών αστικών τάξεων και οι συνακόλουθοι εθνικισμοί αλλά και το κίνημα των Νεότουρκων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχιζαν να βάζουν σημαντικά εμπόδια στη δράση των ελληνικών κεφαλαίων. Αυτό, σε συνδυασμό με την κρίση στις δυτικές χώρες και την άνοδο των ιμπεριαλιστικών ανταγωνισμών και του προστατευτισμού, έθεσε σοβαρότατα διλήμματα στα ελληνικά παροικιακά κεφάλαια, καθώς έπρεπε είτε να ενταχθούν οργανικά στις ανερχόμενες βαλκανικές αστικές τάξεις είτε να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές (όπως τα δυτικά κέντρα ή και τα οικονομικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), είτε να εγκατασταθούν στον ελλαδικό χώρο και να συμβάλουν στη δημιουργία μιας ισχυρής οικονομικής εδαφικής βάσης και ενός σταθερού πολιτικού μηχανισμού υποστήριξης. Πράγματι, ιδιαίτερα η μετά το 1870 περίοδος σημαδεύτηκε από τη μετεγκατάσταση στον ελλαδικό χώρο τέτοιων κεφαλαίων· κίνηση την οποία υποστήριξε εξαιρετικά ενεργητικά η πολιτική Τρικούπη (Βεργόπουλος 1978). Η μετεγκατάσταση αυτή –παρόλο που στην ουσία μόνο ένα τμήμα της κατέληξε σε παραγωγικές επενδύσεις, ενώ μεγάλα μέρη της επιδόθηκαν στο δανεισμό και στην κερδοσκοπία (στα χρηματιστήρια της Ελλάδας ή του εξωτερικού αλλά και με την έγγεια ιδιοκτησία)– συνέβαλε στη δημιουργία των οικονομικών βάσεων για την επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους στις αρχές του 20ού αι. και στην συνακόλουθη δημιουργία ενός επαρκούς ζωτικού χώρου οικονομικής δράσης για τα ελληνικά κεφάλαια. Όπως επισημαίνει ο Σβορώνος (1976, σσ.100-105), στην περίοδο 1875-1909 παγιώνονται οι βάσεις της καπιταλιστικής αναπαραγωγής στο ελληνικό

κράτος, που η οικονομία του αρχίζει να αποκτά βιομηχανική βάση ενώ, επί πλέον, αναπτύχθηκε και ο χρηματοπιστωτικός τομέας. Οι κύριοι βιομηχανικοί κλάδοι ήταν αφ' ενός η κλωστοϋφαντουργία και τα τρόφιμα, αλλά, κυρίως, οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις σε πλειοψηφική συμμετοχή ξένων κεφαλαίων (π.χ. Λαύριο). Παράλληλα, φυσικά, άρχισε να ενισχύεται και η εργατική τάξη και εκδηλώθηκαν και οι πρώτες πολιτικοσυνδικαλιστικές δραστηριότητές της.

Μετά το 1920, οι αυξανόμενες δυσκολίες της διεθνούς οικονομίας –αλληπάλληλες κρίσεις (1920-22, 1924, 1927) με επιστέγασμα τη μεγάλη κρίση του 1929– σε συνδυασμό με τη Μικρασιατική καταστροφή οδήγησαν στην επόμενη μεγάλη μετεγκατάσταση ελληνικής ιδιοκτησίας κεφαλαίων μέσα στο χώρο του ελληνικού κράτους. Η μετεγκατάσταση αυτή οδήγησε σε ένα νέο κύμα οικονομικής και ιδιαίτερα βιομηχανικής ανόδου. Είχε ήδη προηγηθεί μια φάση επιχειρηματικής ευφορίας στη διάρκεια των Βαλκανικών και του Α' Παγκοσμίου πολέμων, καθώς είχε διευρυνθεί σημαντικά η αγορά με τους πληθυσμούς των νέων περιοχών που προσαρτήθηκαν από το 1913 αλλά και από τις ανάγκες τόσο της ελληνικής όσο και της πολεμικής μηχανής της Αντάντ. Το προσφυγικό ρεύμα, όμως, του 1922 προμήθευσε ένα σημαντικό και έμπειρο εργατικό δυναμικό και προκάλεσε μια αδιαμφισβήτητη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς. Επί πλέον, η παρουσία των προσφύγων οδήγησε στην ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης που διεύρυνε ακόμη περισσότερο την εσωτερική αγορά και αφαίρεσε τους περιορισμούς της γαιοπροσόδου στην καπιταλιστική ανάπτυξη εξασφαλίζοντας τη δυνατότητα συνεχών αυξήσεων της παραγωγικότητας της αγροτικής εργασίας και μεγέθυνσης του αγροτικού τομέα (Βεργόπουλος 1978β, σελ. 46).

Οι παράγοντες αυτοί επέτρεψαν στον ελληνικό καπιταλισμό να εκμεταλλευτεί τα αποτελέσματα της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1929. Η παγκόσμια κρίση του 1929 είχε μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία. Κατ' αρχήν οδήγησε στην κατάρρευση της πολιτικής σταθεροποίησης του Βενιζέλου που στηριζόταν στη σύνδεση της ισοτιμίας της δραχμής με την αγγλική λίρα και στη μετατρεψιμότητα της τελευταίας σε χρυσό (ήταν ουσιαστικά η τελευταία προσπάθεια επιβολής του χρυσού κανόνα στην Ελλάδα). Με την παύση της τελευταίας, το 1931, η προσπάθεια διατήρησης της ισοτιμίας της δραχμής για να διατηρηθεί η διεθνής δανειοληπτική ικανότητα της Ελλάδας προσέκρουσε σε αυξανόμενες κερδοσκοπικές πιέσεις και τελικά ανατράπηκε οριστικά το 1932. Μια σειρά νομισματικές (κατάργηση της ελεύθερης μετατρεψιμότητας της δραχμής σε χρυσό ή συνάλλαγμα, αποκλειστικός έλεγχος της αγοράς συναλλάγματος από την Τράπεζα της Ελλάδας, υποτίμηση της δραχμής κ.λπ.) αλλά και εμπορικές ρυθμίσεις (αναδιοργάνωση του δασμολογίου και γενική αύξηση των δασμών, σύστημα ποσοστικών περιορισμών επί των εισαγωγών, διεθνείς εμπορικές συναλλαγές με βάση το συμψηφισμό σε είδος (clearing)) οδήγησαν στην ενίσχυση του προστατευτισμού.

Ο προστατευτισμός –σε συνδυασμό με τη διεθνή κρίση– οδήγησε στον περιορισμό του εξωτερικού προσανατολισμού των οικονομικών δραστηριοτήτων και τη στροφή

προς την εσωτερική αγορά. Στον πρωτογενή τομέα, η κρίση των παραδοσιακών εξαγωγικών προϊόντων (σταφίδα, καπνός) –που εκτός της διεθνούς κρίσης είχε και ιδιαίτερες πλευρές– οδήγησε στη στροφή σε προϊόντα προσανατολισμένα στην εσωτερική αγορά (βαμβάκι, διτηρά, ζωοτροφές κ.λπ.). Στο δευτερογενή τομέα ουσιαστικά αναπτύχθηκε μια σταδιακή υποκατάσταση εισαγωγών αλλά και η κάλυψη νέων αναγκών μέσω εγχώριων δραστηριοτήτων. Το αποτέλεσμα ήταν ότι στην περίοδο 1928-38, κατά τις στατιστικές της Κοινωνίας των Εθνών, η Ελλάδα παρουσίασε έναν από τους μεγαλύτερους δείκτες αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής (65%) μετά τη Σοβ. Ένωση (87%) και την Ιαπωνία (73%). Βασικός κλάδος ήταν η κλωστοϋφαντουργία, ακολουθούμενη από την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, τις οικοδομές και τις μηχανικές κατασκευές (Βεργόπουλος 1978β, κεφ. Ζ). Επίσης, στο χρηματοπιστωτικό τομέα, η δημιουργία της Τράπεζας της Ελλάδας, το 1928, και η σταδιακή ανάληψη από μέρους της ενός επιτελικού ρόλου στη νομισματική πολιτική –παρά τη μακροχρόνια αντιπαλότητα με την προηγουμένως κυρίαρχη Εθνική Τράπεζα, που έληξε με την ήττα της δεύτερης (Βεργόπουλος 1978β, κεφ. Ε)– ενίσχυσαν ιδιαίτερα το ρόλο του κράτους.

Γενικά, στην περίοδο μετά το ξέσπασμα της κρίσης, η αναγκαστική στροφή στην ενίσχυση της εγχώριας καπιταλιστικής συσσώρευσης σε συνδυασμό με την ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού και τις προστατευτικές ρυθμίσεις οδήγησαν στη δεύτερη μεγάλη φάση ανόδου –μετά το 1870-80– του ελληνικού καπιταλισμού.

Ο Β΄ Παγκ. πόλεμος αποδιοργάνωσε την παραγωγική υποδομή αλλά κυρίως τις θεμελιακές κοινωνικές σχέσεις αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος στην Ελλάδα. Η παραγωγική υποδομή υπέστη εκτεταμένες καταστροφές με αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγής και του εισοδήματος περίπου στο μισό των προπολεμικών επιπέδων¹¹. Οι βασικές οικονομικές λειτουργίες του κράτους παρέλυσαν, καθώς ο υπερπληθωρισμός, η συνακόλουθη αναξιοπιστία του κρατικού χρήματος και η χρήση ξένων χρυσών νομισμάτων ως υποκαταστάτων ακύρωσαν τους νομισματικούς μηχανισμούς, ενώ η αντίσταση στο κατοχικό κράτος διέλυσε τους φορολογικούς και δημοσιονομικούς μηχανισμούς. Επί πλέον, η αποδιοργάνωση των καπιταλιστικών οικονομικών λειτουργιών οδήγησε στην ανάδυση αφ' ενός διαδικασιών αυτοκατανάλωσης και αντιπραγματισμού, αφ' ετέρου της μαύρης αγοράς και της διανομής με δελτίο. Όλα αυτά υποκαθιστούσαν αναγκαστικά τις κανονικές καπιταλιστικές εμπορευματικές διαδικασίες. Τέλος, η ραγδαία ενίσχυση της Αριστεράς διακύβευε σημαντικά την προοπτική του καπιταλιστικού συστήματος.

Η πρώτη μεταπολεμική φάση (1944-53) σηματοδεύτηκε από τον εμφύλιο πόλεμο και τις προσπάθειες ανασυγκρότησης των καπιταλιστικών σχέσεων. Ορθά έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές (π.χ. Σταθάκης 1992) ότι στην περίοδο αυτή δεν προσδιορίστηκε μόνο το πολιτικό πλαίσιο της μεταπολεμικής πορείας της ελληνικής

11. Έχει ενδιαφέρον η επισήμανση ότι όσον αφορά την υποδομή και τον εξοπλισμό, στη διάρκεια της Κατοχής, η βιομηχανία είχε πληγεί λιγότερο από άλλους τομείς (Σταθάκης 1992, σελ. 21).

οικονομίας, αλλά επίσης, τέθηκαν και οι βάσεις για το οικονομικό πλαίσιο, καθώς οι πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις αναμφίβολα αφορούσαν το δεύτερο, και, επί πλέον, το λεγόμενο «βιομηχανικό ζήτημα» βρισκόταν ήδη στο επίκεντρο των συγκρούσεων αυτών. Καθοριστικό ρόλο στην περίοδο αυτή έπαιξε η αγγλική, στην αρχή, και η αμερικανική, στη συνέχεια, παρέμβαση και τα ειδικά συμφέροντα και επιλογές της. Ο ξένος παράγοντας ήταν βασικός όχι μόνο στην πολιτικο-στρατιωτική αλλά επίσης στην οικονομική ανασυγκρότηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, καθώς είχε θεσμοθετημένο ρόλο, και άλλωστε η οικονομική «βοήθειά» του έφθανε περίπου το 1/3 σχεδόν του εθνικού εισοδήματος. Σε καμιά περίπτωση, όμως, οι επιλογές του δεν ήταν μονομερώς αποφασιστικές, καθώς έπρεπε να συνημιολογίζουν τα συμφέροντα των μερίδων της ελληνικής αστικής τάξης, που όχι λίγες φορές ήρθαν σε αντιπαράθεση με αγγλικές ή αμερικανικές επιλογές¹².

Γενικά, σε όλη τη φάση 1944-53, τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας λίγο αποστασιοποιήθηκαν από τα προπολεμικά πρότυπα. Άλλωστε, οι πρώτοι που εμφάνισαν σημαντικούς ρυθμούς ανόδου μεταπολεμικά ήταν οι παραδοσιακοί κλάδοι των τροφίμων, του καπνού και της κλωστοϋφαντουργίας –προφανώς λόγω έντονης ζήτησης και μικρών κεφαλαιακών και τεχνολογικών προαπαιτήσεων–, ενώ αυτοί των ορυκτών, της μεταλλουργίας και της χημικής βιομηχανίας εμφάνισαν μια σχετική υστέρηση. Αργότερα, οι κλαδικές μελέτες της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής προσανατόλισαν πιστώσεις και έστρεψαν ιδιωτικές παραγωγικές επενδύσεις στη χημική βιομηχανία (κυρίως λιπάσματα) και στη μεταλλουργία (κυρίως σιδηροβιομηχανία).

Ιδιαίτερης σημασίας είναι το γεγονός ότι, παρά το ότι οι στρατηγικές που έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στις αγοραίες διαδικασίες κυριάρχησαν, οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους διευρύνθηκαν και αυτές. Η Νομισματική Επιτροπή –που

12. Μια βασική διαμάχη που διαπερνούσε τόσο τους κύκλους των ξένων αποστολών όσο, όμως, και της ελληνικής αστικής τάξης ήταν αυτή ανάμεσα σε μια μεγαλύτερη κρατική ρύθμιση (π.χ. το «Πρόγραμμα Βαρβαρέσσου» του 1945) ή μια προσφυγή στους αγοραίους μηχανισμούς (π.χ. η βρετανοελληνική Συμφωνία του 1946). Από την ελληνική πλευρά, κάθε επιλογή σηματοδοτούνταν από προοιμίες με στοιχεία της αντίθετης, που αποτύπωναν τις ιδιαίτερες κοινωνικο-οικονομικές συμμαχίες που την υποστήριζαν. Αντίστοιχα, οι όχι σπάνιες αλλαγές κατευθύνσεων του ξένου παράγοντα απηχούσαν διαφοροποιήσεις των διεθνών οικονομικοπολιτικών δεδομένων (π.χ. Ψυχρός Πόλεμος) όσο και τη μόνη προοπτική που να περιορίσει το βάρος της οικονομικής αφαίμαξης που αντιπροσώπευε η οικονομική «βοήθεια». Η διαμάχη αυτή συνδέθηκε –αν και όχι ευθύγραμμα παρά μόνο ίσως στην περίπτωση της Αριστεράς (Μπάτσης (1947)– με το «βιομηχανικό ζήτημα». Το τελευταίο αφορούσε κατά πόσο η μεταπολεμική οικονομική ανασυγκρότηση θα προωθούσε σε μια συστηματική εκβιομηχάνιση θίγοντας την προπολεμική δομή και τα κατεστημένα συμφέροντα της ελληνικής οικονομίας ή θα ακολουθούσε, έστω παραλλαγμένα, τα προπολεμικά πρότυπα. Η άποψη Μπάτση συνδύαζε τον αυξημένο κρατικό παρεμβατισμό με τη στρόφη προς τη βαριά βιομηχανία. Επίσης, όμως, η αμερικανική έκθεση Πόρτερ πρότεινε την επιλογή της εκβιομηχάνισης. Αντιθέτως, η έκθεση Βαρβαρέσσου του 1952 προωθούσε τους χώρους των μικρομεσαίων οικονομικών δραστηριοτήτων και ιδιαίτερα τις κατασκευές και την ελαφρά βιομηχανία.

ιδρύθηκε το 1946 και απέκτησε πρόσθετες αρμοδιότητες το 1948– αποτέλεσε τον κεντρικό ρυθμιστή του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Επίσης, μετά από μια αντιφατική πορεία –όπου σε κάποιες στιγμές ενισχύθηκαν ιδιωτικές δραστηριότητες (δανειοδότηση Power, ανανέωση της σύμβασης της Cable Wireless κ.λπ.)– το Δημόσιο ανέλαβε τους κρίσιμους τομείς της οικονομικής υποδομής (ενέργεια, τηλεπικοινωνίες, μεταφορές).

Τα μέτρα Μαρκεζίνη του 1953 σηματοδότησαν τη δεύτερη φάση του τετραετούς σταθεροποιητικού προγράμματος που ξεκίνησε το 1950 και πυροδότησαν τη φάση εκείνη που προετοίμασε τη «χρυσή εποχή» του ελληνικού καπιταλισμού του 1960-70. Η πρώτη φάση περιλάμβανε το πάγωμα των μισθών, την απελευθέρωση του εμπορίου, τη ρύθμιση των τιμών βασικών προϊόντων κ.λπ. Τα μέτρα Μαρκεζίνη, με επίκεντρο την υποτίμηση της δραχμής, στόχευαν στην αναδιάρθρωση των διεθνών συναλλαγών της χώρας. Μια άλλη σημαντική παράμετρος ήταν οι συστηματικές προσπάθειες προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων, που ολοκληρώθηκαν με τον εξαιρετικά γνωστό Νόμο του 1953 (Β.Δ. 2687/53). Αυτό συνδυάστηκε με μια σταδιακή συρρίκνωση του άμεσου ρόλου του ξένου παράγοντα (π.χ. αποχώρηση των ξένων μελών της Νομισματικής Επιτροπής το 1953). Το ότι όλη αυτή η φάση προετοίμασε τη «χρυσή εποχή» φαίνεται από τους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ (στην περίοδο 1950-60 αύξανε με ρυθμό 5,7%) και στην ελαφρά ενίσχυση του δευτερογενούς τομέα σε σύγκριση με τον αγροτικό (ο πρώτος αντιπροσώπευε το 20,2% του ΑΕΠ το 1950 και το 25,7% το 1960, ενώ ο δεύτερος το 28,5% το 1950 και το 22,5% το 1960 – σε τρέχουσες τιμές (Βαϊτσος-Γιαννίτσης 1987, σελ.16).

Όπως προαναφέρθηκε, η φάση 1960-73 αποτελεί τη «χρυσή εποχή» του ελληνικού καπιταλισμού (Ιωακείμογλου-Μηλιός 1990, σελ. 39). Ολοκληρώθηκαν οι διαρθρωτικοί μετασχηματισμοί της ελληνικής οικονομίας και ταυτόχρονα αναβαθμίστηκε η θέση της στην παγκόσμια οικονομία. Συνακόλουθα, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού βρίσκονταν στην κορυφή αυτών των χωρών του ΟΟΣΑ. Οι κλαδικές αναδιարθρώσεις ενίσχυσαν τη βαρύτητα του δευτερογενούς τομέα και ιδιαίτερα της μεταποίησης, καθώς αποτέλεσε τον ηγετικό τομέα από πλευράς μεγέθυνσης (Βαϊτσος-Γιαννίτσης 1987, σσ.15-43). Η βιομηχανική ανάπτυξη είχε εξωστρεφή χαρακτήρα, που όμως συνδυάστηκε με έντονο προστατευτισμό στους κομβικούς τομείς. Ταυτόχρονα διευρύνθηκε σημαντικά και η εσωτερική αγορά τόσο λόγω της αύξησης του εισοδήματος όσο και λόγω της αυξημένης αστυφιλίας. Οι επιδόσεις αυτές προσέλκυαν σημαντικές μάζες ξένων κεφαλαίων (που συχνά ήταν ελληνικής ιδιοκτησίας αλλά επεδίωκαν να εκμεταλλευθούν τους ευνοϊκούς νόμους). Τα κεφάλαια αυτά (κυρίως αμερικανικά, γαλλικά, ελβετικά, αγγλικά και γερμανικά), όμως –αντίθετα με τους ισχυρισμούς των θεωριών της εξάρτησης–, δε λειτούργησαν αποικιοκρατικά, αλλά, αντίθετα, συνέβαλαν στην εγχώρια καπιταλιστική συσσώρευση και ανάπτυξη (Μηλιός 1988). Οι βασικοί κλάδοι της φάσης αυτής ήταν: ναυτιλία, κατασκευές, κλωστοϋφαντουργία, τσιμεντοβιομηχανία, βιομηχανία πετρελαϊκών παραγώγων, μη-σιδηρούχων μετάλλων, δέρματος-υποδήματος. Υπήρχε μια

σχετική υστέρηση –συγκριτικά με τις δυτικές χώρες– σε κλάδους όπως οι μηχανοκατασκευές και τα ηλεκτρικά προϊόντα.

Η κρίση του 1973-74 οδήγησε σε δραστική μείωση όλων των κρίσιμων δεικτών του συστήματος και σε μια μακρά διαδρομή αναδιαρθρώσεων.

3. Φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα

Είναι ενδεικτικό πως οι προαναφερθείσες φάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα εντάσσονται μέσα στο πλαίσιο περιοδολόγησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που προτάθηκε στα πρώτα κεφάλαια της εργασίας αυτής.

(1) Στη φάση 1830-70 εδραιώθηκαν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και παρουσιάστηκαν ενδείξεις μιας πρώτης αναμικτής ανάπτυξης. Οι πρώτες μεταπελευθερωτικές οικονομικές δραστηριότητες επικεντρώνονταν κυρίως στον αγροτικό τομέα, το εμπόριο και τη ναυτιλία. Η εκβιομηχάνιση υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένη και αφορούσε κλάδους συναφείς με την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων (οινοποιία, σαπουνοποιία, βυρσοδεψία κ.λπ.). Απουσίαζαν ακόμη πολιτικές ενεργούς προώθησης της εκβιομηχάνισης. Επίσης, ο βασικός προσανατολισμός της οικονομίας ήταν εξαγωγικός, καθώς δεν είχε αναπτυχθεί μια επαρκής εσωτερική αγορά. Επίκεντρο αυτού του εξαγωγικού προσανατολισμού ήταν ορισμένα τυπικά εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα (σταφίδα, καπνός κ.λπ.). Ουσιαστικά στη φάση αυτή κυριαρχούσαν στοιχεία και διαδικασίες του σταδίου του ελεύθερου ανταγωνισμού, ταυτόχρονα, όμως, με ιδιόμορφες πολιτικές που προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν εκ των ενόντων τα προβλήματα εδραίωσης και ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων.

(2) Οι αναδιαρθρώσεις που επιτελέστηκαν στη φάση 1870-80 παγίωσαν και ενίσχυσαν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και οδήγησαν σε μια πρώτη φάση ταχείας ανάπτυξης. Η πολιτική Τρικούπη ενίσχυσε συστηματικά το μεγάλο κεφάλαιο και οργάνωσε τις αναγκαίες υποδομές για την καπιταλιστική συσσώρευση. Ταυτόχρονα, και παρά τη φραστική προσήλωση στις αρχές του φιλελευθερισμού, στοιχεία του μονοπωλιακού σταδίου (και ιδιαίτερα παρεμβατικές και προστατευτικές ρυθμίσεις) αναπτύχθηκαν εξ ανάγκης – τόσο λόγω εσωτερικών ελληνικών ιδιομορφιών όσο και λόγω των αλλαγών στη διεθνή οικονομία.

(3) Στη φάση των πολέμων (1880-1920) παρουσιάστηκαν αρκετά καλές οικονομικές επιδόσεις, σε μεγάλο βαθμό λόγω των πολεμικών αναγκών, αλλά και επιλύθηκε το πρόβλημα του ζωτικού χώρου.

(4) Η φάση 1920-30 χαρακτηρίστηκε από έντονες αναδιαρθρώσεις αλλά και μια δεύτερη φάση ταχείας ανάπτυξης. Υπήρξε σημαντική άνοδος του κρατικού παρεμβατισμού και των προστατευτικών πολιτικών, που οδήγησε στην κυριαρχία των στοιχείων του μονοπωλιακού σταδίου.

(5) Η φάση 1930-1944 σηματοδεύτηκε από τη συνέχιση των χαρακτηριστικών της προηγούμενης αλλά και τον Β΄ Παγκ. πόλεμο με τη διατάραξη των σχέσεων

καπιταλιστικής αναπαραγωγής τόσο λόγω εσωτερικών όσο και διεθνών αλλαγών.

(6) Στη φάση 1944-50 επιτελέστηκε η μεταπολεμική ανασυγκρότηση των καπιταλιστικών σχέσεων και τέθηκαν οι βάσεις για τις αναδιαρθρώσεις της επόμενης φάσης.

(7) Το διάστημα 1950-60 χαρακτηρίστηκε από αναδιαρθρώσεις στην κατεύθυνση της κρατικομονοπωλιακής υποπεριόδου του μονοπωλιακού καπιταλισμού και την προετοιμασία των όρων για την επόμενη φάση έντονης ανάπτυξης.

(8) Η «χρυσή εποχή» του ελληνικού καπιταλισμού (1960-73) χαρακτηρίστηκε από εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς καπιταλιστικής συσσώρευσης.

(9) 1973-σήμερα: κρίση, αναδιαρθρώσεις και κυοφορία του νέου σταδίου.

Ουσιαστικά από το 1830 μέχρι και το 1920 ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός χαρακτηρίστηκε από τη συνύπαρξη στοιχείων τόσο του πρώτου όσο και του δεύτερου σταδίου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Μετά το 1920, τα στοιχεία του δεύτερου (μονοπωλιακού) σταδίου άρχισαν να ηγεμονεύουν εμφανώς. Μετά το Β' Παγκ. πόλεμο άρχισαν να αποκτούν κρατικομονοπωλιακά χαρακτηριστικά. Η κρίση του 1973 σηματοδότησε, όπως και σε όλο τον καπιταλιστικό κόσμο, την έναρξη της διαδικασίας κυοφορίας ενός νέου τρίτου σταδίου.

Αυτή την ιδιόμορφα ενιαία και αντιφατική διάνυση των δύο πρώτων σταδίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής απηχούν οι δύο κρίσιμες φάσεις του 1870-80 και του 1920-30. Στην πρώτη εδραιώνονται οι διαδικασίες καπιταλιστικής ανάπτυξης και σε αυτό παίζουν καθοριστικό ρόλο δανειακά κεφάλαια από το εξωτερικό (τόσο από ξένους κεφαλαιούχους αλλά και από παροικιακά κεφάλαια). Η ενδογενής τάση ολοκλήρωσης του καπιταλιστικού μετασχηματισμού ενισχύθηκε από την ανάγκη διεξόδων για τα υπερσυσσωρευμένα δυτικά κεφάλαια. Η δημιουργία, δηλαδή, σταθερών και ολοκληρωμένων βάσεων καπιταλιστικής συσσώρευσης στην Ελλάδα συνέπεσε και αλληλοδιαπλέχτηκε με τη μεγάλη κρίση που οδήγησε τον αναπτυσσόμενο καπιταλιστικό κόσμο στην υπέρβαση του πρώτου σταδίου και στην οικοδόμηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Το αποτέλεσμα ήταν ακριβώς αυτός ο ιδιόμορφα ενιαίος τρόπος διάνυσης των δύο πρώτων σταδίων, χωρίς διαχωριστικές γραμμές και με την αντιφατική –αλλά πολλές φορές λειτουργική όπως, παραδείγματος χάρη, στην περίπτωση του πιστωτικού χρήματος¹³ – συσσωμάτωση στοι-

13. Είναι ενδιαφέρον επίσης ότι η καθαρή μορφή εμπορευματικού χρήματος –με τη συνήθη μορφή του Κανόνα Χρυσού και των παραλλαγών του (απόθεμα χρυσού, συνάλλαγμα χρυσού)– ουσιαστικά λειτούργησε ελάχιστα και πολύ γρήγορα, αν και όχι χωρίς αντιφάσεις και μεταστροφές, αντικαταστάθηκε από το χρήμα αναγκαστικής κυκλοφορίας. Το τελευταίο οδήγησε στην ανάπτυξη των περισσότερο εξελιγμένων μορφών γενικού ισοδυνάμου, όπως του πιστωτικού χρήματος. Η επιβολή του χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας –παρόλο που υιοθετήθηκε εξ ανάγκης και θεωρήθηκε παρέκκλιση από την ορθή πρακτική– στην πράξη προώθησε πιο προωθημένες χρηματικές μορφές (Δεμαθιάς-Καλαφάτης-Σακελλαρόπουλος 1991, κεφ. Α). Το πιστωτικό χρήμα –ιδιαίτερα στην περίοδο 1877-1928, λειτούργησε ουσιαστικά σαν δίκτυο προστασίας της εγχώριας συσσώρευσης καθώς μέσω

χείων και των δύο σταδίων. Επίσης, η εισαγωγή από τον, κατά τα άλλα διαπρύσιο φιλελεύθερο, Χ. Τρικούπη του δασμολογίου, το 1884, που ουσιαστικά παρεμπόδιζε τις εισαγωγές και ενίσχυε την εγχώρια παραγωγή, είναι ενδεικτική της αντιφατικής πλην όμως λειτουργικής σύμμειξης στοιχείων των δύο σταδίων¹⁴. Και βέβαια, πάνω από όλα, ο καθοριστικός οικονομικός ρόλος του κράτους στην καπιταλιστική ανάπτυξη που ουσιαστικά –εκόντως ακόντως– έφερε στοιχεία του δεύτερου καπιταλιστικού σταδίου ήδη στα πρώτα βήματα του ελληνικού καπιταλισμού.

Η εισαγωγή του προστατευτισμού και των κρατικών παρεμβατικών πολιτικών πήρε ακόμη πιο συστηματικό χαρακτήρα στην περίοδο του Μεσοπολέμου, συμβαδίζοντας με τα διεθνή δεδομένα – αν και συνήθως οι πολιτικοί που τις υλοποιούσαν εξακολουθούν να διακηρύσσουν την πίστη τους στον φιλελευθερισμό και ότι η υιοθέτηση άλλων πολιτικών γινόταν κυρίως για ταμειακούς λόγους (κρατικά έσοδα και διεθνής δανεισμός). Η προστατευτική πολιτική στο Μεσοπόλεμο θεμελιώθηκε αρχικά με το Νόμο 2948 του 1922 και με το δασμολόγιο του 1926. Ο προστατευτισμός επεκτάθηκε στη βιομηχανία το 1931-32. Επίσης, στον αγροτικό τομέα χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά παρεμβατικές πολιτικές (χαρακτηριστική περίπτωση είναι η εισαγωγή το 1927, με πρόταση του Αλ. Παπαναστασίου, των «τιμών ασφαλείας» για τη συγκέντρωση των δημητριακών από το κράτος). Ακόμη, η συγκρότηση μιας σειράς οργανισμών όπως ο Κρατικός Οργανισμός Βάμβακος (1931), η Κεντρική Επιτροπή για την Προστασία της Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής (1927) κ.λπ. ενίσχυσε το ρόλο του κράτους. Η ανάπτυξη του εμπορικού *clearing* ενίσχυσε επίσης καθοριστικά το ρόλο αυτό.

Ένα άλλο κρίσιμο στοιχείο του δεύτερου σταδίου, η ανάληψη παραγωγικών δραστηριοτήτων από το κράτος, άρχισε επίσης σταδιακά από το 1914 και επεκτάθηκε στη συνέχεια. Το 1914, το ελληνικό κράτος εξαγόρασε το σύνολο των μετοχών της Εταιρείας Ελληνικών Σιδηροδρόμων από τη γαλλική Batignoles. Στην περίοδο του Μεσοπολέμου ιδρύθηκαν οι Σιδηρόδρομοι του Ελληνικού Κράτους (ΣΕΚ). Μετά το Β΄ Παγκ. πόλεμο η κρατική δραστηριότητα επεκτάθηκε στο χώρο των δημόσιων

της υπερτίμησης του συναλλάγματος έκανε ακριβότερα και λιγότερο ανταγωνιστικά τα εισαγόμενα προϊόντα. Στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες ο κανόνας χρυσού υιοθετήθηκε περίπου στο τελευταίο τρίτο του 19ου αι., όταν είχαν ολοκληρώσει τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό και χρειάζονταν σταθερά πλαίσια διεθνούς εμπορίου. Αντιθέτως, στην Ελλάδα ήταν ακριβώς η απουσία σημαντικής εσωτερικής κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης –και η συνακόλουθη αδυναμία να ενταχθεί σε μια ανταγωνιστική θέση μέσα στο διεθνές σύστημα, όπως αυτό συγκροτούνταν με τον κανόνα χρυσού– που οδήγησε στην υιοθέτηση του πιστωτικού χρήματος.

14. Ο Τρικούπης ισχυριζόταν ότι το δασμολόγιο του δεν είχε προστατευτικό χαρακτήρα αλλά αποσκοπούσε απλά στην αύξηση των κρατικών εσόδων (Βεργόπουλος 1978α, σσ. 109-115). Γι' αυτό άλλωστε συνάντησε την κριτική ακραιφνών οπαδών του προστατευτισμού. Ανεξαιρέτως, όμως, προθέσεων, το αποτέλεσμα ήταν η υιοθέτηση στην Ελλάδα προστατευτικών πολιτικών. Βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι ήδη επί Κουμουνδούρου (1867) είχε διαμορφωθεί ένα πρώτο προστατευτικό δασμολόγιο, το οποίο, όμως, υστερούσε σαφώς σε σχέση με αυτό του Τρικούπη.

έργων και της κοινής ωφέλειας. Στο ίδιο διάστημα το κράτος άρχισε να αποκτά βαρύνοντα ρόλο στο χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Είναι ενδεικτικό των ελληνικών ιδιομορφιών και αυτής της ανάμειξης στοιχείων και των δύο σταδίων από τους πιο ετερόκλητους πολιτικούς διαχειριστές του συστήματος το γεγονός ότι η υιοθέτηση του θώρου –που αποτέλεσε ένα από τα βασικά στοιχεία συγκρότησης του μονοπωλιακού σταδίου– στην Ελλάδα εισήχθη επί της φασίζουσας κυβέρνησης Μεταξά¹⁵.

Ένα σημαντικό επίσης ζήτημα που αφορά την εγκαθίδρυση κυρίως του μονοπωλιακού σταδίου είναι το ζήτημα των ιμπεριαλιστικών δραστηριοτήτων του ελληνικού κεφαλαίου. Το ζήτημα αυτό έχει αποτελέσει αντικείμενο οξύτατων αντιπαράθεσεων, ιδιαίτερα με τους υποστηρικτές των απόψεων περί υπανάπτυξης και εξάρτησης του ελληνικού καπιταλισμού. Ο ελληνικός καπιταλισμός ανέπτυξε ιμπεριαλιστικές δραστηριότητες αρκετά γρήγορα. Αφήνοντας στην άκρη το θέμα των παροικιακών κεφαλαίων, ήδη το ναυτιλιακό κεφάλαιο αποτελούσε από πολύ νωρίς μια εξαιρετικά διεθνοποιημένη μερίδα. Επίσης, στη δεκαετία του '60, κομβικό ρόλο διαδραμάτισε το κατασκευαστικό κεφάλαιο με την δημιουργία μεγάλων ομίλων με δραστηριότητα στη Μέση Ανατολή και στη Β. Αφρική¹⁶.

V. Ένα νέο στάδιο σήμερα;

Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, κατά το διάστημα 1960-70, που είναι και η χρυσή δεκαετία του ελληνικού καπιταλισμού, η χρονική υστέρηση της ελληνικής σε

15. Το 8ωρο στην Ελλάδα νομοθετήθηκε επί Μεταξά με μια σειρά νομικών ρυθμίσεων που το εισήγαγαν και στη συνέχεια το γενίκευσαν σε όλες σχεδόν τις βιομηχανικές δραστηριότητες. Το 8ωρο νομοθετήθηκε αρχικά με το βασικό νόμο 3994. Στη συνέχεια ο Ν. 2269 της 27.6/1.7.1920 επικύρωσε τη σύμβαση της διεθνούς διάσκεψης εργασίας της Washington περί 8ωρης καθημερινής και 48ωρης εβδομαδιαίας εργασίας και αφορούσε κυρίως τη βιομηχανία, τις κατασκευές και τις μεταφορές. Ακολούθως, με προεδρικά διατάγματα του 1932 (27.6/4.7.1932) και του 1937 επεκτάθηκε στο σύνολο σχεδόν των βιομηχανικών δραστηριοτήτων.

16. Το ναυτιλιακό κεφάλαιο αποτελεί παραγωγική δραστηριότητα, δηλαδή όχι μόνο απασχολεί μισθωτή εργασία αλλά και συμβάλλει στη δημιουργία κοινωνικού πλούτου. Άλλωστε, ήδη από την εποχή του Marx, οι μεταφορές αναγνωρίζονταν ως ένας παραγωγικός τομέας («Θεωρίες της Υπεραξίας», σελ. 461). Αντιθέτως, οι παραδοσιακές απόψεις περί εξαρτημένου και μεταπρατικού χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού συνήθως χαρακτηρίζουν την εφοπλιστική δραστηριότητα ως μη-παραγωγική. Ανάλογη πορεία –και αντίστοιχες επισημάνσεις– αφορούν το τουριστικό κεφάλαιο. Αποτέλεσε, επίσης, από τη δεκαετία του '60, μια διεθνοποιημένη δραστηριότητα του ελληνικού αστισμού. Επί πλέον, συνιστά και αυτό –τουλάχιστον μεταπολεμικά– παραγωγική δραστηριότητα, καθώς αποτελεί ήδη αναπόσπαστο τμήμα του καλαθιού εμπορευμάτων που ορίζει την αξία της εργασιακής δύναμης.

Σημειωτέον ότι τόσο οι δύο προαναφερθέντες κλάδοι όσο και ο κατασκευαστικός τομέας, ιδιαίτερα στις δεκαετίες του '60 και του '70, ήταν έντονα συνδεδεμένοι (διακλαδικοί όμιλοι εταιρειών αλλά και διακλαδικές διασυνδέσεις, καθώς συνήθως οι κατασκευαστικές εταιρείες του ομίλου οικοδομούσαν τα τουριστικά συγκροτήματα, τα οποία αξιοποιούσαν τουριστικά γραφεία και (ναυτιλιακές κυρίως, αλλά όχι μόνο – βλ. Ολυμπιακή Αεροπορία επί Ωνάση) μεταφορικές δραστηριότητες των ίδιων ομίλων).

σχέση με τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες τείνει να μηδενιστεί. Στην Ελλάδα, όπως και στη Δύση, την περίοδο της άνθισης διαδέχεται περίοδος δυστοκίας και μείωσης των ρυθμών ανάπτυξης, που ορόσημο και απαρχή της είναι η κρίση του 1973.

Για να ξεπεράσει τη μακροχρόνια κρισιακή κατάσταση ο καπιταλισμός μετασχηματίζεται, περνώντας σε ένα νέο στάδιο. Αυτή η διαδικασία είναι επίσης μακροχρόνια και η ολοκλήρωσή της δεν έχει ίσως ακόμη συντελεστεί. Τα ελληνικά δεδομένα –ακολουθώντας τα θεωρητικά κριτήρια περιοδολόγησης που προαναφέραμε– δίνουν ισχυρές ενδείξεις στην κατεύθυνση αυτή.

1. Διαδικασία παραγωγής-εργασίας

Στο πρώτο και πιο σημαντικό αυτό επίπεδο εντάσσεται η μορφή και ο έλεγχος της υπεραξίας.

Όσον αφορά τον έλεγχο της υπεραξίας, η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην ελληνική οικονομία αυξάνει το βαθμό ελέγχου της εργασίας από το κεφάλαιο, οδηγεί στην εντατικοποίηση και την αύξηση της εκμετάλλευσης, πράγμα που επιδρά τόσο στη σχετική όσο και στην απόλυτη υπεραξία.

Σε αυτή την κατεύθυνση παρατηρείται και μια διαφοροποίηση στο συσχετισμό πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας. Η γενική τάση είναι η μείωση του χάσματος μεταξύ τους, με την αυξανόμενη γνώση που απαιτούν όλο και περισσότερες δουλειές, και με την αντικατάσταση μέρους των χειρωνακτικών εργασιών από μηχανήματα που οι χειριστές τους απαιτείται να έχουν κάποια ελάχιστη κατάρτιση. Αυτό εκφράζεται και από τον αριθμό των πτυχιούχων στην Ελλάδα που τείνει να διπλασιαστεί τα τελευταία χρόνια. Ωστόσο, παρατηρείται μια υποβάθμιση ακόμη και της πνευματικής εργασίας σε μια τυποποιημένη και αποξενωμένη διαδικασία.

Η μεγάλη τομή όμως γίνεται στις διαδικασίες ιδιοποίησης υπεραξίας (σχετική - απόλυτη). Για πρώτη φορά από την εμφάνιση του καπιταλισμού γίνεται μια αλλαγή της μεταξύ τους σχέσης προς όφελος της απόλυτης υπεραξίας. Πιο σωστά, ενώ η αύξηση της σχετικής υπεραξίας επιβραδύνεται, σαν αποτέλεσμα της πτώσης του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας, γίνεται (ίσως εξαιτίας αυτής της επιβράδυνσης) μια προσπάθεια αύξησης της απόλυτης υπεραξίας. Φυσικά, η σχετική υπεραξία παραμένει κυρίαρχη και καθοριστική, όμως αυτή η αλλαγή της μεταξύ τους «γεωμετρίας» είναι ένα πολύ σημαντικό γεγονός.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχουν σοβαρότατες ελλείψεις στα ελληνικά στοιχεία όσον αφορά το χρόνο εργασίας και ιδιαίτερα δείκτες που να μπορούν να διακρίνουν μεταξύ απόλυτης και σχετικής υπεραξίας. Το πρόβλημα αυτό άλλωστε υπάρχει και με τα διεθνή στοιχεία. Τα παραπάνω δυσχεραίνουν τον εμπειρικό έλεγχο της θεωρίας περιοδολόγησης που υποστηρίζουμε, όμως δεν αναιρούν, κατά τη γνώμη μας, τη ρεαλιστικότητά της και τη θεωρητική της επάρκεια.

Ένδειξη για το ρόλο των διαδικασιών απόλυτης υπεραξίας αποτελούν οι νομοθετικές ρυθμίσεις για τον ημερήσιο και εβδομαδιαίο εργάσιμο χρόνο σε συνδυασμό με τις στατιστικές για τις πραγματικές ώρες εργασίας ανά εργαζόμενο. Όμως αξιόπιστα διαθέσιμα στοιχεία για τις δεύτερες υπάρχουν μόνο τις τελευταίες δεκαετίες.

Για την Ελλάδα, αυτή η αυξημένη βαρύτητα της απόλυτης υπεραξίας φαίνεται από τα παρακάτω στοιχεία:

Α. Αύξηση του πραγματικού χρόνου εργασίας των ελλήνων εργαζομένων

Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 1, παρατηρείται κατά το διάστημα 1983-1992 μια αύξηση στον πραγματικό εβδομαδιαίο χρόνο εργασίας στην ελληνική οικονομία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Εβδομαδιαίος πραγματικός χρόνος εργασίας
στην ελληνική οικονομία*

ΕΤΟΣ	Μέσος χρόνος εργασίας ανά εβδομ.
1983	38,7
1984	38,6
1985	38,2
1986	38,4
1987	37,7
1988	38,4
1989	38,6
1990	38,4
1991	39,2
1992	39,6

ΠΗΓΗ: EUROSTAT

Φυσικά, επειδή η προσπάθεια αύξησης του χρόνου εργασίας δε γίνεται μέσα από τα επίσημα κανάλια (για παράδειγμα, οι υπερωρίες στον ιδιωτικό τομέα τις περισσότερες φορές είναι αδήλωτες για να εξοικονομηθούν οι ασφαλιστικές εισφορές), η αύξηση αυτή δεν μπορεί να φανεί σε όλη της τη διάσταση μέσα από τα στοιχεία για τον επίσημο χρόνο εργασίας. Ωστόσο, ακόμη κι έτσι, φαίνεται η τάση, που είναι σημαντική.

Β. Στον αυξημένο επίσημο χρόνο εργασίας, πρέπει να υπολογίσουμε και τη δεύτερη εργασία, η οποία είναι τις περισσότερες φορές αδήλωτη («μαύρη») και η οποία γνωρίζει μεγάλη άνθιση. Είναι εμφανής η δυσκολία για εύρεση στοιχείων για

αυτό το ζήτημα. Έτσι στηρίζομαστε κυρίως σε εξαγωγή συμπερασμάτων με έμμεσο τρόπο. Με βάση το γεγονός ότι η μερική απασχόληση έχει αυξητικές τάσεις στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια (Κατοορίδας 1998) αριθμώντας πριν από ένα χρόνο 160.000 εργαζομένους και με δεδομένο ότι η μερική απασχόληση υποδηλώνει σε μεγάλο ποσοστό δεύτερη εργασία, έχουμε μια έμμεση απόδειξη για την προηγούμενη εκτίμηση. Επίσης, σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ (1997), πάνω από δέκα τοις εκατό αυτών που, ενώ δουλεύουν, ψάχνουν για εργασία, είναι για να βρουν δεύτερη εργασία.

Γ. Αυτοαπασχόληση-φασόν

Η ύπαρξη μεγάλων τομέων οικονομικής δραστηριότητας όπου κυριαρχεί η αυτοαπασχόληση είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας, σε αντίθεση εν μέρει με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται επέκτασή του σε νέους τομείς (εκτός από τους κλασικούς του ιματισμού και του υποδήματος), από κατασκευές παιγνιδιών ως λογιστικές και αρχιτεκτονικές υπηρεσίες. Πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για κατηγορίες εργαζομένων που ουσιαστικά «αγοράζουν» τη δουλειά τους, ιδιαίτερα στις νέου τύπου δραστηριότητες (όπως στα εστιατόρια) όπου αγοράζεται ο τίτλος και η τεχνογνωσία. Στις δραστηριότητες αυτές επικρατεί συνήθως αυξημένο και πλήρως ελαστικοποιημένο ωράριο εργασίας. Η επέκταση αυτού του τρόπου απασχόλησης υποδηλώνει αύξηση του πραγματικού χρόνου εργασίας.

Δ. Ένα τελευταίο αλλά σημαντικό στοιχείο είναι η ολοένα αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας (βλ. πίν. 2). Αν θεωρήσουμε ότι στη έννοια της εργατικής δύναμης περιλαμβάνεται ολόκληρη η εργατική οικογένεια, τότε αυτή η αυξανόμενη εργασία των γυναικών με στόχο την αναπαραγωγή της εργατικής οικογένειας σημαίνει μεγάλη αύξηση του χρόνου εργασίας για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και ταυτόχρονη αύξηση της απόλυτης υπεραξίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Μεταβολή του εργατικού δυναμικού και της απασχόλησης
για άνδρες και γυναίκες στην Ελλάδα

Έτος	1993 Άνδρες	1993 Γυναίκες	1997 Άνδρες	1997 Γυναίκες	%μεταβολής Άνδρες	%μεταβολής Γυναίκες
Πληθυσμός						
εργ. ηλικίας	3.258.311	3.474.251	3.260.956	3.530.561	0,1%	1,6%
Εργατικό						
δυναμικό	2.583.993	1.534.386	2.612.004	1.682.401	1,1%	9,6%
Απασχολούμενοι	2.419.472	1.300.707	2.438.980	1.415.075	0,8%	8,8%

(Ιωακείμογλου-Κρητικίδης 1998)

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνεται η εκτίμηση για αύξηση του χρόνου εργασίας και συνεπακόλουθα του ρόλου της απόλυτης υπεραξίας στην ελληνική οικονομία, που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια. Φυσικά μένει να μελετηθεί το ακριβές ποσοστό της αύξησης και να συγκριθεί με την αύξηση της σχετικής υπεραξίας για το αντίστοιχο διάστημα. Και μόνο, όμως, το γεγονός της αύξησης αυτής (που έρχεται σε αντίθεση με την τάση του προηγούμενου σταδίου) δηλώνει τη μεγάλη αλλαγή που συντελείται σ' αυτόν τον τομέα.

2. Διαδικασία κοινωνικοποίησης

Α. Ανταγωνισμός

Στο παγκόσμιο επίπεδο αυτό που κυριαρχεί είναι η εμφάνιση των Πολυεθνικών Πολυκλαδικών Μονοπωλίων (ΠΠΜ), που, όπως φανερώνει το όνομά τους, τα βασικά χαρακτηριστικά τους είναι ο πολυεθνικός χαρακτήρας (επενδύσεων, κεφαλαίων κ.λπ.) και η πολυκλαδική δικτύωση. Η εμφάνισή τους είναι μια τομή στην πορεία συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και εκκαθάρισης των αδύναμων τμημάτων του. Ακόμη και η αντίρροπη διαδικασία της γέννησης μικρών δυναμικών κεφαλαίων είναι εξαρτημένη από τα ΠΠΜ μέσα από το σύστημα των υπεργολαβιών.

Η εμφάνιση των Πολυεθνικών Πολυκλαδικών Μονοπωλίων (ΠΠΜ) συντελείται και στην Ελλάδα, με τις ιδιομορφίες μιας σχετικά μικρής καπιταλιστικής οικονομίας: το πολυκλαδικό σκέλος έχει προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό (βλ. δραστηριότητες των γνωστών «ομίλων» Βαρδινογιάννη, Λάτση, Κόκκαλη, Κωστόπουλου κ.λπ.), ενώ το πολυεθνικό έχει δύο όψεις. Από τη μια, η διασύνδεση των ελληνικών μονοπωλιακών κεφαλαίων με τα κεφάλαια των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών (μέσω εξαγωγών, στρατηγικών συμμαχιών και του Χρηματιστηρίου) και από την άλλη η επέκταση και σύνδεσή τους με πιο υπανάπτυκτα κεφάλαια και η εξάπλωσή τους στις νέες αγορές.

Β. Νομισματικές σχέσεις

Στον τομέα αυτό παρατηρείται μεγάλη αύξηση του πιστωτικού χρήματος και στην Ελλάδα όπως και ισχυροποίηση του ρόλου του Χρηματιστηρίου ως χρηματοδοτικού μηχανισμού των επιχειρήσεων σε σχέση με τις τράπεζες, οι οποίες στρέφονται σε νέα προϊόντα.

Γ. Οικονομικές λειτουργίες του κράτους

Σαν απάντηση στη μακροχρόνια κρίσιμη κατάσταση που άρχισε το 1973, το ελληνικό κράτος, ακολουθώντας το διεθνές παράδειγμα, πραγματοποιεί μια σημαντική αλλαγή πορείας όσο αφορά τις οικονομικές λειτουργίες του. Από τη μια απομακρύνει από τον αμιγή δημόσιο τομέα και παραδίδει στο ιδιωτικό κεφάλαιο (εξ ολοκλήρου ή εν μέρει) μια σειρά από ΔΕΚΟ, τράπεζες και άλλες επιχειρήσεις, σε μια προσπάθεια να αυξήσει την υπεραξία που παράγεται σε αυτόν τον τομέα. Από την άλλη, όμως, ενισχύει τον επιτελικό ρόλο που παίζει στη λειτουργία της οικονο-

μίας στο σύνολό της κρατώντας τον έλεγχο επιχειρήσεων στρατηγικής σημασίας (ΟΤΕ, ΔΕΗ κ.λπ.), ελέγχοντας το τραπεζικό σύστημα μέσω της Εθνικής Τράπεζας αλλά και της Τράπεζας της Ελλάδας, μοιράζοντας στις επιχειρήσεις τα διάφορα κοινοτικά κονδύλια και προγράμματα του κρατικού προϋπολογισμού και συνολικά καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό, μέσα από τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής, τη συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξε και παίζει το ελληνικό κράτος στην προσπάθεια της ελληνικής ολιγαρχίας για ένταξη στην ΟΝΕ. Αυτή η διπλή αλλαγή στις οικονομικές λειτουργίες του κράτους σηματοδοτεί μια νέα ποιότητα, ανατρέποντας τα δεδομένα της κρατικομονοπωλιακής φάσης του προηγούμενου σταδίου.

3. Διαδικασία διανομής εισοδήματος

Τα τελευταία δέκα τουλάχιστον χρόνια γινόμαστε μάρτυρες μιας ασταμάτητης προσπάθειας μείωσης του μεριδίου των μισθών. Αυτή η προσπάθεια του ελληνικού κεφαλαίου με κύριο εκτελεστή το ελληνικό κράτος έχει διπλό στόχο. Από τη μια να μειωθεί το κοινωνικό όριο της αξίας της εργατικής δύναμης και από την άλλη να αποτελέσει το καταναγκαστικό κίνητρο για την αύξηση του χρόνου εργασίας και της απόλυτης υπεραξίας. Ετσι, με βάση τα στοιχεία του ΙΝΕ («Ενημέρωση», 1998) ο μέσος πραγματικός μισθός είναι σήμερα στα επίπεδα του 1980, ενώ η εξέλιξη του κατώτατου μισθού στην Ευρωπαϊκή Ένωση δείχνει ότι από το 1984 έως το 1997 υπάρχει μείωση κατά 17,5% (στοιχεία EUROSTAT από *Ενημέρωση*, 1998).

Ταυτόχρονα παρατηρείται μια μεγάλη μείωση των κοινωνικών δαπανών, στη λογική της εισόδου των εμπορευματικών σχέσεων ακόμη και σε τομείς όπως η υγεία, η παιδεία κ.λπ.

Συνολικά έχουμε αναδιανομή του εισοδήματος σε όφελος του κεφαλαίου και σε βάρος της εργασίας, μια εξέλιξη που χειροτερεύει σημαντικά τη θέση της εργασίας σε σχέση με το προηγούμενο στάδιο.

4. Διεθνές σύστημα - ιμπεριαλισμός

Η θέση της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα αλλάζει ακολουθώντας τις διεθνείς εξελίξεις. Βασικό χαρακτηριστικό είναι η συμμετοχή σε μια περιφερειακή ολοκλήρωση (Ευρωπαϊκή Ένωση), σε συνδυασμό πάντα με την εντονότερη διαπλοκή του ελληνικού με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο. Ένα νέο στοιχείο είναι η συμμετοχή της με πιο δυναμικό τρόπο στους ιμπεριαλιστικούς σχηματισμούς (ΝΑΤΟ-ΕΕ) και η προώθηση των δικών της ξεχωριστών ιμπεριαλιστικών συμφερόντων, κυρίως στην περιοχή των Βαλκανίων και των πρώην «Ανατολικών» χωρών. Η προώθηση των συμφερόντων αυτών εκτός από την οικονομική και πολιτική διείσδυση συνεπάγεται ακόμη και την αποστολή στρατευμάτων σε γειτονικές χώρες (Αλβανία, Βοσνία, Σερβία). Όμως αυτή η προώθηση γίνεται πάντα κάτω από την ομπρέλα και συνεπάγεται εντονότερη αλληλεξάρτηση με τους διεθνείς ιμπεριαλιστικούς σχηματισμούς, όπως το ΝΑΤΟ και η ΕΕ.

VI. Συμπεράσματα

Υπάρχουν μια σειρά ανοιχτά ζητήματα, που ανακύπτουν από τα παραπάνω και που υπαγορεύουν νέες περιοχές έρευνας. Το πρώτο και πιο σημαντικό είναι η επακριβής μελέτη των αλλαγών στον χρόνο εργασίας, στο φως μάλιστα νεότερων διεθνών συζητήσεων που υποδεικνύουν μια αντίστοιχη αύξηση του συνολικού εργασιμου χρόνου (π.χ. Schor 1992). Σε άμεση συνάφεια με το προηγούμενο είναι το ζήτημα του ποσοτικού προσδιορισμού των διαδικασιών σχετικής και απόλυτης υπεραξίας και η σχετική θεωρητική και εμπειρική συζήτηση.

Πέρα, όμως, από τα ζητήματα της επιστημονικής έρευνας, το αντικείμενο της μελέτης μας αναδεικνύει και μια άλλη πλευρά. Στο βαθμό που η προηγηθείσα ανάλυση ευσταθεί είναι προφανές ότι το νέο στάδιο του καπιταλιστικού συστήματος επιτάσσει ένα νέο πρόγραμμα πάλης από την πλευρά του κόσμου της εργασίας. Στο επίκεντρο του νέου αυτού προγράμματος δεν μπορεί παρά να βρίσκεται το πιο κομβικό χαρακτηριστικό της νέας εποχής, το πρόβλημα του χρόνου εργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Althusser, L.-Balibar, E. (1977): *Reading Capital*, New Left Books.
- Βαϊτσός, Κ.-Γιαννίσης, Τ. (1987): *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Gutenberg.
- Βεργόπουλος, Κ. (1978α): *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο.
- Βεργόπουλος, Κ. (1978β): *Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Εξάντας.
- Bucharin, N. (1976): *Imperialism and World Economy*, Merlin.
- Δεμαθάς, Ζ.-Καλαφάτης, Θ.-Σακελλαρόπουλος, Θ. (1991): *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα, 1880-1930*, Θεμέλιο.
- ΕΣΥΕ (1997): Έρευνα εργατικού δυναμικού 1997.
- EUROSTAT (1992): *Work organization and working hours 1983-1992*.
- Ενημέρωση (1998): «Τα δεδομένα για την ΕΓΣΣΕ», τεύχος 33, Φεβρουάριος 1998.
- Ενημέρωση (1998): «Ο κατώτατος μισθός και η EUROSTAT» τεύχος 35, Απρίλιος 1998.
- Fine, B.-Harris, L. (1979): *Rereading Capital*, Columbia University Press.
- Hobson, J. (1902): *Imperialism - a study*, Allen & Unwin.
- Hilferding, R. (1981): *Finance Capital*, Routledge.
- Ιωακείμογλου, Η.-Μηλιός Γ. (1990): *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Εξάντας.
- Ιωακείμογλου, Η. - Κρητικίδης Γ. (1998): «Η θέση των νέων στην αγορά εργασίας», *Ενημέρωση* αρ. 38.
- Κατσορίδης, Δ. (1998): «Η εργαζόμενη νεολαία στην Ελλάδα», *Ενημέρωση*, αρ. 36, Μάιος.
- Iyankov, E.V. (1982): *The dialectics of the abstract and the concrete in Marx's Capital*, Progress.
- Lenin, V.I. (1977): *Imperialism, the highest stage of capitalism* in Lenin I.V. (1977), 'Selected Works', Progress.
- Lipietz, A. (1986): «Behind the crisis: the exhaustion of a regime of accumulation», *Review of Radical Political Economics*, vol.18, no.2.
- Luxemburg, R.-Bucharin, N. (1972): *Imperialism and the Accumulation of Capital*, Penguin.

Luxemburg, R. (1971): *The Accumulation of Capital*, Routledge.

Marx, K. (1982): *Capital*, vol.III, Penguin.

Μαυρουδέας, Στ. (1994α): «Η Προσέγγιση της Ρύθμισης: Θεωρία της Κρίσης ή Κρίση της Θεωρίας», *Αξιολογικά*, αρ. 5.

Μαυρουδέας, Στ. (1994β): «Λευκή Βίβλος: τομή στην κεφαλαιοκρατική ανασυγκρότηση στην Ευρώπη», *Ουτοπία*, αρ. 9.

Mavroudeas, S. (1998): «Contemporary Capitalism: Is there a new stage in process?», εργασία παρουσιασμένη στο *Marx II International Congress*, CNRS-University of Paris X, Παρίσι 30 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου.

Μηλιός, Γ. (1988): *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας.

Μηλιός, Γ. - Ιωακείμoglou Η. (1987): «Δείκτες της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα (1958-1985)», *Θέσεις*, αρ.19.

Poulantzas, N. (1975): *Classes in Contemporary Capitalism*, New Left Books.

Poulantzas, N. (1978): *L' Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, PUF.

Petras, J. (1982): Σημειώσεις για την πολιτική οικονομία της Ελλάδας, *Τετράδια*, αρ. 6.

Schor, J. (1992): *The overworked American*, Basic Books.

Σακελλαρόπουλος, Θ. [επιμέλεια] (1992): «Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα», *Πληροφόρηση*.

Σταθάκης, Γ. (1992): «Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης: η κρίσιμη περίοδος 1944-1953» σε Σακελλαρόπουλος Θ. (1992).

Σβορώνος, Ν. (1976): *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο.

Zeleny J. (1980): *The Logic of Marx*, Blackwell.